

DEVLET VE KÜRTLER

Prof. Dr. METİN HEPER

Doğan Egmont Yayıncılık
2008–2010 – 3. Baskı, 271 Sayfa

ARKA KAPAK

- Yerleşik kabuller ve yeni tezler
- Saygı anlamında tolerans
- Birincil kimlik, ikincil kimlik
- Asimilasyon mu entegrasyon mu?
- Vatandaşlığa bağlı milliyetçilik ve kültür milliyetçiliği
- Devlet katında ve yerel düzeyde Kürt Sorunu

Siyaset Bilimi Profesörü Metin Hepar, Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı ve Akademik İşlerden Sorumlu Rektör Yardımcısı, Türkiye Bilimler Akademisi Kurucusu ve Şeref Üyesidir. Prof. Dr. Hepar, Harvard Üniversitesi'nde (ABD) Konuk Araştırmacı, Kudüs İbrani Üniversitesi'nde (İsrail) "Lester Martin" Konuk Araştırmacı, Connecticut Üniversitesi'nde (ABD) Fulbright Konuk Araştırmacı ve Misafir Öğretim Üyesi, Manchester Üniversitesi'nde (İngiltere) "Simon Senior" Araştırmacı, Brandeis Üniversitesi'nde (ABD) "Madeleine Haas Russeil" Misafir Öğretim Üyesi ve Princeton Üniversitesi'nde (ABD) "Fulbright" Araştırmacı ve Misafir Öğretim Üyesi olarak bulunmuştur.

1. GİRİŞ

1920'li yıllardan itibaren Türkiye'de devletin Kürt kökenli vatandaşlarıyla (aşağıda "Kürtler" olarak anılacaktır) ilişkilerinde zaman zaman büyük sorunlar yaşanmıştır. Yalnızca 1920–1938 yılları arasında ülkede on yedi Kürt isyanı çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, 1925, 1930 ve 1937 isyanlarıdır. Daha sonra, 1984–1999 yılları arasında, ülke Kürt ayrılıkçıların başlattığı uzun bir silahlı çatışmaya daha sahne olmuştur. Bu ikinci evrede, her iki taraftan 35,000 kişinin yaşamını yitirdiği tahmin edilmektedir.

Türkiye bazı bakımlardan Kürt sorununa yol açacak bir konumda olmuştur. Mayıs 2006'da yapılan güvenilir bir araştırmaya göre, ana babasıyla Kürtçenin herhangi bir lehçesiyle konuşanların oranı nüfusun yüzde 13,2'sidir. Milliyet gazetesi tarafından Mart 2007'de yaptırılan bir kamuoyu araştırmasında ise Kürtlerin, nüfusun yüzde 15,6'sını oluşturduğu bulunmuştur. Bir başka deyişle bu tarihte ülkede 11,5 milyon civarında Kürt yaşamaktaydı. 2007 yılında Türkiye'nin nüfusu 73 milyon olmuştur. Dolayısıyla, yalnızca sayılarla bakıldığında Türkiye'de Kürtler marjinal bir grup oluşturmamaktadır. Öte yandan Kürtler göçmen bir grup da değildir, yüzyıllar boyunca bugünkü Türkiye'de ve komşu topraklarda yaşamışlardır. Ayrıca, her ne kadar Kürtlerin önemli bir kısmı ülkenin çeşitli yörelerine dağılmışsa da bir kısmı tüm ülkenin sosyoekonomik yönden en az gelişmiş bölgelerinden biri olan Güneydoğu'da yaşamaktadır.

Türkiye'de, yukarıda sözü edilen iki silahlı çatışma dönemi arasındaki evre, yani 1938 ile 1984 yılları arasındaki dönem, görece huzur ve barış içinde geçmiştir. ... 1925 yılındaki büyük isyanın başını çeken Şeyh Said'in torunları, 1998 yılına kadar hem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hem de Kürt toplumu içinde siyasal/toplumsal etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Sonuç olarak, etnik çatışmayla ilgili... *asimilasyon-direnış-direnışı kırma ve asimilasyona devam etme* kuramsal modeli Türkiye'deki etnik sorunu açıklamaktan uzaktır.

Asimilasyon-direnış-direnışı kırma ve asimilasyona devam etme kuramsal modelinin arkasında yatan genel varsayım, John Coakley'in belirttiği gibi, eşit olmayan merkez-çevre ilişkileri, devletin egemen etnik grup tarafından kontrolü, bunun sonucu olarak devletin diğer etnik gruplara baskı yapması ve asimilasyon politikası uygulaması varsayımına dayanır.

Mevcut kuramsal model ve Türkiye çalışmaları

Michael M. Gunter şu görüşü ileri sürmüştür "Türkiye Cumhuriyetinin resmi ideolojisi, ülkedeki Kürt varlığını yadsıma temeline dayanır. Yetkililer, ayrı bir Kürt unsurunu akla getirebilecek her şeyi ortadan kaldırmaya çalışmıştır". Martin van Bruinessen, "Türkiye'de... Kürtlerin kendi kültürleriyle ayrı bir etnik grup olarak tanınmasının önünde güçlü ideolojik engeller bulunmaktadır; bu nedenle Kürtlere ek ayrıcalıklar tanınması hemen hemen olanaksızdır. Aralarında asimile edilmiş Kürtler de bulunan asker-sivil seçkinler, Türk halkını türdeş (homojen) bir ulus olarak gören Kemalist yaklaşıma derinden bağlılardır, ülke bütünlüğünün inkâr edilmesini devlete yönelik yaşamsal bir tehdit olarak algırlar" diye yazmıştır. Robert Olson, Türkiye'nin "Kürt milliyetçiliğine karşı savaşımından" söz etmiştir. Anthony Hyman'a göre, "Kürtlere karşı resmi Türk tutumu basittir: Türkiye'de Kürt sorunu yoktur; bu sorun yalnızca Irak ve İran'da vardır". Bruinessen, Gunter, Hyman ve Olson'a katılan Hakan Yavuz, "Çağdaş cumhuriyet, etnik-dinsel ayrımı ulus oluşturma projesine bir tehdit saymış, etnik farklılıkların nedenlerini ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için elindeki her türlü aracı kullanmıştır" görüşünü ileri sürmüştür. Hugh Poulton da Türkiye'deki Kürt sorununu, "etnik bir model" ya da "ayrı bir Kürt ulusal bilincinin her türlü ifadesine devlet baskısı" yaklaşımı çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Kürt sorunları hakkındaki önemli bazı çalışmalarda da benzer görüşlere rastlanmaktadır.

Henry Barkey ve Graham Fuller, 1923'ten sonraki dönemde "Osmanlı Devletinde Müslüman olmaları dolayısıyla [Türklerle] eşit konumda bulunan Kürtlerin, kendilerini eğitim ve askeri güç yoluyla Türk ulusu içinde eritmeye kararlı milliyetçi bir rejimle yüz yüze geldikleri" ve Cumhuriyet döneminde amacın "Kürdü Türk yapmak olduğu" sonucuna varmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler, toplumu oluşturan diğer unsurlardan daha üstün bir durumda değildi. O dönemin son yüzyılında -XIX. Yüzyılda- Türkler, ülkelerinde gelişmekte olan milliyetçi hareketleri bile ancak bu yüzyılın son on yılında fark edebilmişlerdi. Türkler 1920 yılından önce, kendilerine "Türk", ülkelerine de "Türkiye" bile demiyorlardı. Ayrıca, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesine kadar resmen, bu tarihten sonra gayri resmi olarak dinin (İslamiyet'in) Türkiye'deki bireyler arasında başlıca bağ olduğu düşünülüyordu. Bu koşullarda Müslüman Türklerin, kendileri gibi Müslüman olan ve gerek Osmanlılar döneminde gerekse Kurtuluş savaşında kendileri gibi canla başla ülkeye hizmet eden Kürtlerin farklı bir "alt" kimliğe de sahip olduklarını nasıl "inkâr" edebilecekleri, Türkiye'nin etnik sorununu yukarıda değinilen kuramsal model çerçevesinde ele alan bilim insanlarının inandırıcı bir şekilde yanıtlamakta güçlük çekecekleri bir sorudur. Bu konuyla ilgili olarak, Osmanlı İmparatorluğunda devletin gayrimüslim azınlıklara bile kendi dinlerini serbestçe öğrenmelerine ve bu dinlerin gereklerini yerine getirmelerine izin verdiğini hatırlatmak gerekir.

Ayla Kılıç, "[devletin güttüğü] asimilasyon politikasının temel boyutlarının [Türkiye'nin Güneydoğu bölgesini] geri kalmış bırakmak olduğunu" ileri sürmüştür. Bu tezini kanıtlamak için dönemin Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a atıfta bulunarak şöyle yazmıştır: "Bu politikanın mimarı Mareşal Çakmak'a göre, ekonomik kalkınma ve zenginlik Kürtlerin bilinçlenmesini sağlayacak, böylece Kürtler arasında milliyetçiliğin gelişmesine yol açacaktır." Aynı çizgide Michael M. Gunter, Şeyh Said İsyanı'nın (1925) bastırılmasından sonra devletin Kürtleri Türkiye'nin batısına nakletmesinin ardındaki amacın, Kürtlerin "zor kullanılarak asimilasyonunu" kolaylaştırmak için bölgedeki nüfus yoğunluğunun azaltılması olduğunu ileri sürmüştür.

1933 yılında hazırlanan Beş Yıllık Sanayi Planı'ndan başlayarak Cumhuriyet'in kurucuları, "Güneydoğu sorununun" çözümünün bölgenin "sosyoekonomik kalkınmasına" ve "modernizasyonuna" bağlı olduğu varsayımına göre hareket etmişlerdir. Güneydoğu'nun sosyoekonomik bakımdan geri kaldığı iyi bilinmektedir. Fakat bunun nedeni devletin ülkenin o bölgesinde ayrımcı politikalar izlemiş olması değildir. İlk neden, 1858 yılında Toprak Yasası'nın çıkarılmasından sonra özellikle Türkiye'nin doğusunda ve güneydoğusunda büyük toprakların bölgenin ileri gelen birkaç kişinin elinde toplanmış olmasıdır. Bu büyük toprak sahipleri, tarımda verimliliğin artırılmasıyla ilgilenmemişlerdir. İkinci neden, tarihsel olarak ülkenin batısında altyapının, bu bölgelerden hammadde ithal etmek isteyen bazı Batılı ülkeler tarafından geliştirilmiş olmasıdır. Daha sonraki dönemlerde, altyapının sadece Batı bölgelerinde gelişmiş olması, diğer bölgelerin, özellikle Doğu'nun ve Güneydoğu'nun aleyhine olmuştur. Üçüncü neden, ABD'nin Chester Demiryolu Projesi'nin (1908-1913) ve Almanların Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi'nin (1914-1919) tamamlanamamış olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Musul bölgesi İngilizlerin elinde kaldığından Amerikalılar Chester Projesine son vermişlerdi. Almanların Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi ise Ortadoğu kaynaklarında gözü olan İngilizler tarafından baltalanmıştı. Ruslar da Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi'ni kısmen engellemeye çalışmışlardı, çünkü bölgedeki Osmanlı topraklarını istila etmeyi düşünüyorlardı ve Kafkasya'da demiryolu inşaatının Osmanlıların kendilerini daha etkili bir biçimde savunmalarına yardım edeceği sonucuna varmışlardı. Dördüncü neden, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Güneydoğu dahil olmak üzere, sınır bölgelerine yatırım yapılmasına engel olmasıdır. Çakmak, bu bölgelere yapılacak yatırımları savunmanın güç olabileceğini düşünmüştü. Son neden, 1960 yılında başlayan planlı dönemde sanayileşmeye ağırlık verilmiş olmasıdır. Bu tercih, tarıma dayalı ekonomiye sahip Doğu ve Güneydoğu'yu olumsuz etkilemiştir.

Bir etnik kimliği inkâr etme ile bir etnik kimliği bilinçli olarak göz ardı etme arasında temel bir fark vardır: inkârda ampirik olgu reddedilir; bilinçli olarak göz ardı etmede ise ampirik olgu kabul edilir, fakat olumsuz sonuçları olacağı düşünüldüğü için görmezlikten gelinir. Etnik kimlik reddedildiği zaman ikincil kimlik ortadan kaldırılmaya çalışılır. Etnik kimlik bilinçli olarak göz ardı edildiği zaman ikincil kimliğin birincil kimliğe dönüşmesi önlenmeye çalışılır.

Kramer şu gözlemi yapmıştır: "Kurtuluş Savaşı sırasında Kürt aşiretlerin de önemli katkıları sayesinde kurulabilen Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri, Kemalist devlet seçkinleri inatla Türk devletinin topraklarının ve halkının bütünlüğü ve bölünmezliği öğretisini savunmaktadır... Bu öğretiye göre Türkiye'de yalnızca türdeş (homojen) bir halk vardır; ülke, hepsi aynı haklara ve yükümlülüklerle sahip vatandaşların toplamından oluşmuştur. Etnik farklılıklara dayalı iddialar gerekçesizdir, çünkü her Türk vatandaşı birinci sınıf vatandaşdır; bu düşünce, siyasetçilerin ve devlet görevlilerinin Kürtlerin azınlık hakları talebini reddetmeleri için güçlü bir neden oluşturmuştur."

"Hükümet kuvvetleri ile Kürt isyancılar ve ayrılıkçılar arasında yaygın çatışmaların sürdüğü dönemlerde Kürtlerin Türkiye'nin batısına sürgün edilmesi, kültürel etkileşimin tersine dönmesini önleme çabalarıdır, zorla asimilasyon çabaları değil. Bu nedenle değil midir ki batı bölgelerinde zorunlu iskâna tabi tutulan Kürt liderlerin, görece kısa bir süre sonra aileleriyle birlikte kendi bölgeleri dönmelerine izin verilmiştir." ... Gene Kramer'in işaret ettiği gibi, 1991 yılında Kürtçenin açıkça kullanılmasına bir kez daha izin verilmişti ve devlet bu defa "ayrılıkçı propaganda"yı daha kesin hatlarıyla tanımlamıştı. Bu durumun sonucu olarak, gene Kramer'in de belirttiği gibi, 1995 yılından itibaren "Kürt sorununun"

açıkça tartışılması her zaman suç sayılmamıştır. Daha da önemlisi, 1990'lı yılların başından itibaren, devlet Kürt kimliğini bilinçli olarak göz ardı etme politikasından da vazgeçmiş ve önce "Kürt sorunu" serbestçe söylenmeye, daha sonra da Kürtlere kültürel haklar verilmeye başlanmıştır.

Devletin izlediği baskıcı politikalarla Kürtlere ayaklanmaktan başka bir seçenek bırakmadığı görüşüne gelince, eğer devlet yıllarca Kürtleri ezmiş ve onlara "isyandan" başka yol bırakmamış olsaydı durum nasıl birdenbire tersine dönebilir ve Türkler ile Kürtler bu kadar kısa bir sürede uyum içinde yaşamaya başlayabilirlerdi? Etnik düşmanlıkların genellikle çok daha uzun sürdüğünü iyi bilinen bir gerçektir.

Barkey ve Fuller şöyle yazmışlardır: "[Türkiye'de devletin] Kemalist milliyetçiliğin kendi içinde pek çok tutarsızlığı vardır. Bir taraftan çeşitli ülkelerde, özellikle orta Asya'da yaşayan Türklere ilgi gösterilmesini teşvik etmemiş, öte taraftan hem vatandaşlık bakımından hem de etnik milliyetçi açıdan ikili bir Türk kimliği anlayışını benimsemiştir. Vatandaşlık bakımından Türklük kuralı asimile olmuş Kürtlerin [toplumda ve siyasette] yükselmesine olanak sağlamıştır, etnik milliyetçilik ise 'üst' Türk kimliğini kabul etmek istemeyenlerin zor kullanılarak asimilasyonunun ve baskı altında tutulmasının temelini oluşturmuştur."

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, Türkiye'nin dışında yaşayan Türklere ilgi gösterilmesini uygun bulmamışlardır, çünkü etnik milliyetçiliği onaylamamışlardır. Devletin kurucularının ilkesi "Yurtta barış, dünyada barış" olmuş, ülkelerinin toprak bütünlüğü ciddi bir tehlike altında olmadığı sürece bu ilkeye özenle uymuşlardır. Kürtlerin toplumda ve siyasette yükselmelerini kolaylaştırmak için vatandaşlık bakımından Türklük kuralına gereksinme yoktu; "normal dönemlerde" Kürtler toplumda ve siyasette zaten yükselmişlerdir, çünkü bir kültürel etkileşim sürecinden geçmişlerdir. Silahlı çatışma dönemlerinde ise, 1924 Anayasası çizgisinde vatandaşlık bakımından Türklük anlayışına bağlı kalmış, fakat Kürtlerin devlet sektöründe görev almalarına bazı kısıtlamalar getirilmişti. Barkey ve Fuller'in kullandıkları "etnik-kültürel" terimi de kendi içinde çelişkilidir. Etnik milliyetçilik ve kültürel milliyetçilik iki ayrı olgudur. Etnik milliyetçiliğin boyutları (bu boyutlar bazı etnik gruplara karşı ayrımcı bir şekilde kullanıldığı zaman) din ve/ya da dildir; kültürel milliyetçiliğin boyutları ise bir ülkenin ulusal birliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasına katkıda bulunan ülkelerin, değerlerin ve tutumların bütünüdür.

Etnik milliyetçilikte dinin kendisi söz konusu milliyetçiliğin boyutlarından birini oluşturabilir; kültürel milliyetçilikte ise, bu milliyetçiliği oluşturan ülkeler, değerler ve tutumlar kısmen ya da tamamen dinden türetilir. Türkiye'de Barkey ve Fuller'in söz ettiği gibi "etnik-kültürel" olgu "zorla asimilasyon ve sindirme"nin temelini oluşturmaz, çünkü Türk milliyetçiliği etnik milliyetçilik değildir. Kültürel milliyetçilik "zorla asimilasyona ve sindirime"ye yol açamaz, çünkü Türkler ile Kürtler uzun süre karşılıklı kültürel etkileşim sürecinden geçmişler, bu sürecin sonunda benzer ülkeleri, değerleri ve tutumları paylaşmışlardır; dolayısıyla Türklerin Kürtleri asimile etmeye çalışması için bir neden ortaya çıkmamıştır.

Devlet, Kürt etnik kimliğini yok etmeye çalışmamıştır. Kürtlerin ikincil kimliklerinin birincil kimliğe dönüşmesini önlemeye çaba harcamıştır. Bunu da yalnızca silahlı çatışma dönemlerinde ve birinci silahlı çatışma dönemini izleyen belirli on yıllarda yapmaya çalışmıştır.

Kitabın Temel Tezi

Türkiye'de devlet-Kürt ilişkilerinin mevcut kuramsal model açısından mı yoksa burada önerilen alternatif kuramsal model açısından mı incelendiğine bağlı olarak, bu üç önemli konuda değişik yaklaşımlar benimsenebilir.

— Mevcut kuramsal modeli temel alanlar, hem Türklerin hem de Kürtlerin kendilerini yalnızca kendilerine özgü etnik kimliklerle tanımladıklarını varsayarlar, dolayısıyla bu iki etnik grup arasında şiddetli bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu ve olmaya devam edeceğini düşünürler. Devlet-Kürt ilişkilerinin alternatif kuramsal model çerçevesinde ele alınmasının uygun olacağını düşünenler, Türkler ile Kürtler arasında yüzyıllardır süren karşılıklı kültürel etkileşim nedeniyle bu iki etnik unsurun paylaştıkları ülkeler, değerler ve tutumların ayrıldıklarından çok daha fazla olduğu sonucuna varırlar ve bu yüzden Türk-Kürt çatışmasını temelde etnik bir nedene dayandırmazlar.

— Mevcut kuramsal model çerçevesinde, devlet ile Kürtler arasındaki çatışmaların, devletin Kürtleri zorla asimile etmeye çalışmasından kaynaklandığı varsayılır. Alternatif kuramsal model çerçevesinde ise çatışmanın başlama noktasının, etnik nedenler dışında nedenler olduğu düşünülür.

— Mevcut kuramsal modelle çalışanlar, devletin Kürtleri asimile etmek amacıyla zor kullanacağı görüşünü desteklerler. Alternatif kuramsal modelle çalışanlar ise, asimilasyon sanılan olgunun aslında yalnızca Kürtlerin ikincil etnik kimliklerini birincil etnik kimlik düzeyine çıkarmalarının önüne geçilmesine yönelik çabalar olduğunu varsayarlar.

Sonuç olarak, Kürt meselesini mevcut kuramsal model çerçevesinde inceleyenler, Türkiye'de devletin Kürtleri, gönüllü olarak kültürel etkileşim sürecinden geçmeye karşı, yola getirilemez bir etnik unsur olarak ele alırlar; bu nedenle devletin etnik politika taraftarı olduğunu varsayarlar giderek devletin Kürtleri zorla asimile etmeye çalıştığı sonucuna varırlar. Dolayısıyla mevcut kuramsal model çerçevesinde konuya yaklaşanlar, devletin Kürtlere karşı benimsediği her olumsuz önlemi asimilasyon politikasının bir boyutu olarak sunarlar. Aksine, Kürt meselesine alternatif kuramsal model gözlüğüyle bakanlar, devletin, toplumu meydana getiren unsurların bir kültürel etkileşim sürecinden geçtiğinin farkında olduğunu; böylece büyük ölçüde ortak ülkü, değer ve tutumların ortaya çıktığını kabul ettiğini; bu nedenle Kürtlerin

devletle çatışması durumunda devletin onları zorla asimile etme yoluna gitmeyeceğini, yalnızca ikincil etnik kimliklerini birincil kimliklerine dönüştürmelerini önlemeye çalışacağını varsayarlar.

Bu kitapta, alternatif kuramsal modelden yola çıkılarak şu genel sorulara yanıt aranmaya çalışılmaktadır:

- Türkiye'de devlet farklı dönemlerde Kürtleri nasıl algılamıştır; neden böyle algılamıştır?
- Devlet bazı dönemlerde Kürt vatandaşlarından ne gibi tehditler gelebileceğini düşünmüştür?
- Devlet kendisini tehdit altında gördüğünde ne tür etnik anlaşmazlıkları çözüme stratejileri benimsemiştir?

2 . Kabullenme anlamında hoşgörü

Mozaik bir toplum ve yönetim

Türkler tanınlarından korkmazlardı, onları severlerdi. Bu durumun sonucu olarak, çoğunlukla dogmatizme götüren doktriner bir din anlayışı Türklere yabancı kalmıştır. Bu nedenle, Türkler Müslümanlığı kabul ettikleri zaman, bu dine de görece liberal yaklaşımları, inançları farklı olanlara kabullenme anlamında hoşgörü göstermelerini mümkün kılmıştır.

Aslında, Türklerin, XII. yüzyıldan itibaren yaşadıkları şimdiki anayurtları Anadolu'ya gelmeden önce, kendilerinin bile farklı dilleri, farklı inanç sistemleri vardı. Osmanlı Devleti'ni kuran Oğuz Türkleri Anadolu'ya gelmeden önce, Anadolu'da, hatta bugünkü Irak ve Suriye'de değişik Türk boyları yaşardı. Bu boylardan bazıları Hıristiyanlığın farklı biçimlerine inanırdı; bazıları, farklı zamanlarda Budizm'i, Mandeizm'i (Sabiilik) ya da Manikeizm'i benimsemişlerdi. O dönemlerde Anadolu'da Hıristiyan (Ermeniler ve Rumlar) ve Türkçe konuşmayan Müslüman topluluklar da (özellikle Araplar, Persler [İranlılar] ve Kürtler) vardı. İşte Osmanlı İmparatorluğu bu karmaşık etnik-dinsel coğrafyada kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin tüm unsurlarca paylaşılan bir dünya görüşüne, dine ve siyasi yapıya dayanmadığı açıktır. Her ne kadar devlet Müslüman bir yönetim biçimi uygulamış olsa da Avrupa'daki vilayetlerinin büyük bir kısmında halkın çoğunluğu Hıristiyanlığı sürdürmüştür. Osmanlıların Anadolu ve Balkanlar'ı fethetmesinden sonra pek çok Ermeni, Bulgar, Rum ve Sırp Osmanlı topraklarında kalarak fiilen tarım ve askerlikle uğraşmış, hatta ülkenin yönetimine katılmıştır. Bu farklı Hıristiyan topluluklar Bizans-Ermeni ve Bizans-Slav kültürlerinin eski geleneklerini korumuştur; bu gelenekler Türklerinkiyle yoğrulmuş Osmanlı kültürünü oluşturmuştur. Diğer yandan, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında, çoğunlukla yönetici sınıftan ailelerde bile olsa, evlilikler yapılmıştır. Bu, Osmanlı toplumunda; *Miksobarbaro* ya da *Ahriyan* adı verilen yeni bir toplumsal zümrenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca Hıristiyan olduklarını saklayan ve *Kriptohıristiyonlar* (gizli Hıristiyanlar) adı verilen daha büyük bir sözde Müslüman grubu da ortaya çıkmıştır.

Bütün bunların nedeni, Osmanlıların buyrukları altına aldıkları toplulukları ve devletleri *ortadan kaldırmak* yerine *kendi yönetimleri altına almalarıdır*. Osmanlılara göre din savaşının (cihat) amacı, gayrimüslimleri yok etmek değil denetimleri altına almak ve imparatorluk halkına katmaktır. Osman Gazi'den (tahtta kalış dönemi: 1299–1324) ve Orhan Gazi'den (tahtta kalış dönemi: 1324- 1359) başlayarak Osmanlı sultanları, Hıristiyan komşularını İslamiyet'e *döndürmeye* değil İslami bir üst yönetim altında *yaşamaya alıştırmaya* çalışmışlardır. XV yüzyıla ait bir Rumeli tımar sicil defterine göre, Osmanlılar Hıristiyan askeri birliklerinin devletin hizmetine girmesinden sonra onları *değiştirmek* ya da *dağıtmak* yerine onlarla *uzlaşmışlar* ve onları sisteme *entegre etmişlerdir*. Aynı şekilde ekonomik kaynakları korumak isteyen Osmanlı padişahları, *istimalet* politikasına başvurmuşlardır, yani Hıristiyan köylüleri topraklarında tutmak için onlara karşı "hoşgörü ve koruma" politikası uygulamışlardır.

O dönemlerde ve daha sonra Osmanlı padişahları zapt ettikleri ülkelerin hanedan üyelerini, kendi başına hükümler olmayarak, bir başka hükümdara bağlı olarak hükmeden *vasal* olarak korumuşlardı. XIV. ve XV. yüzyıllarda, eski Arnavut, Bulgar ve Sırp subaylarına Balkanlar'da tımarlı sipahi statüsü tanınmıştı. Temelde Müslüman Anadolu ile Hıristiyan Balkanlar'ı yönetimi altında birleştirerek imparatorluk kuran Osmanlılar, Hıristiyanlar ile Musevilerin kendi inançlarına göre yaşamaları ve dinlerinin gerekliliklerini yerine getirmelerine olanak tanımışlardı. Osmanlı Devleti, bütün inançlara ve etnik gruplara zamanın koşulları çerçevesinde mümkün olduğu kadar eşit davranan kozmopolit bir devlettir.

Osmanlı Devleti zapt ettiği ülkelerin kültürlerini de dönüştürmeye çalışmamıştı; Osmanlılarda eğitimi devlet değil her topluluğun kendisi yürütmüştü. Osmanlılar ele geçirdikleri topraklardaki halkı asimile etmeye kalkışmak yerine geniş bir kültürel ve dini özerklik vererek, yerel yönetim hakkı tanıyarak sisteme entegre etmeye çalışmışlardır. Gayrimüslimler Osmanlı yönetimi altında yalnızca dini yönden özgür olmakla kalmamış, aynı zamanda serbestçe ticaret ve tarımla uğraşabilmişlerdir.

Bunun nedeni, Osmanlıların etnik kimliklere dokunmamış olmalarıydı. Etnik kimlik yerine dini-siyasi kimlikleri ön plana çıkarmışlar, böylece devlet yönetimi altında bütün unsurlar üzerinde kontrol sağlayabilmiş ve bu kontrolü sürdürebilmişlerdi. Bu amaçla izlenen politika etnik kimlikleri bir ölçüt olarak almaksızın göçerlere toprak sağlamak ve gerektiğinde başka yerde iskân etmek olmuştur. Sistematik sürgün yalnızca isyan edenlere uygulanmıştır.

Yakınçağ'ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu kültürel bakımdan Avrupa kıtasından daha fazla bölünmüş bir yapıya sahipti. Ortaçağ'ın sonlarında Musevilerin yerlerinden edilmesi, reformların ve karşı reformların birbirini takip etmesi sonucunda pek az Avrupa ülkesinde küçük azınlık grupları kalmıştı. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu, hatırı sayılır

Ermeni, Ortodoks, Katolik, Ortodoks Rum ve Musevi topluluklarından oluşmuştu. Müslüman halk da türdeş (homojen) değildi. Göçerler, yani Kürt aşiretleri, Türkmenler ve Arap bedeviler kentlerde yaşayanlardan çok değişik bir yaşam sürdürüyorlardı. Ayrıca Irak ve Arabistan'ın bazı bölgelerinde bulunan heterodoks (kabul edilmiş dini ilkelere aykırı) Şii mezhebine mensup Müslümanlar Sünni Müslümanlardan epeyce farklı bir İslamiyet'e inanıyorlardı.

Osmanlı Devleti Bulgaristan ve Sırp prensliklerini topraklarına sırasıyla 1397 ve 1459 yıllarında katmıştı. Fatih Sultan Mehmet kendisini yalnızca han değil aynı zamanda Sezar olarak da görmüştü; Türkler Balkanlar'ı Rumeli olarak adlandırmışlardı. XVI. yüzyılda Sokullu Mehmet Osmanlı Sarayı'nda ünlü bir sadrazamken, kardeşi rahip Makariye, İpek kasabasındaki Sırp kilisesinin patriği olarak görev yapıyordu.

Osmanlı Devleti ve Müslüman Türkler

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti tek bir unsura dayanmıyordu. Türklerin kökenini oluşturan Oğuzların Kayı boyu, göçebe bir yaşam sürüyordu, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynayamamıştır. Bu boyun üyeleri, bir devleti gerektiği gibi yönetecek donanıma sahip değildi. Osmanlı Devleti, ilk yıllarından itibaren göçebe olmayanların da devleti olmuştu. Nitekim devlet göçebelere yanı sıra tarım, ticaret ve zanaat erbabına da ilgi göstermişti. Türk kimliği yalnızca kendi haline bırakılan köylüler ve aşiret halkı arasında güçlü olmaya devam etmişti. Ne o dönemde ne de daha sonra, etnik bir grup olarak Türklerin Osmanlı Devleti üzerinde önemli bir etkisi olmuştur.

Bir görüşe göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Müslümanlarla birlikte Türkler de, Ortodoks Ermeni milleti, Ortodoks Rum milleti, Musevi milleti vb gibi, din temelinde tanımlanan tebaa bir millettir. Fatih Sultan Mehmet Müslüman vatandaşları için, diğer milletlerdeki gibi benzeren yüksek bir dini makamı, Şeyhülislamlık makamını kurmuştu. Aynı zamanda baş müftü de olan şeyhülislamın işlevi fetva vermek ve devletin eylemlerinin dine uygun olduğunu onaylamaktır; fakat bu fetvalar padişahın istediği gibi davranmasını önleyememişti. Hıristiyanlar arasında kişisel ilişkileri ve aile ilişkilerini yöneten Kilise yasası gibi, Müslümanların da aynı ilişkileri düzenleyen dini yasaları (şeriat) vardı. Şeyhülislam, gayrimüslim dini liderler gibi, yalnızca dinin temsilcisi değil aynı zamanda devletin hizmetinde dini cemaatin başkanlığını yürüten bir kişi niteliğindedir.

"Millet" sözcüğü tüm nüfusu kapsayan ortak etnik özelliği ya da dili çağrıştırmamıştı, yalnızca aynı dine ya da mezhebe bağlı uyruk anlamında kullanılmıştı.

Saray okulunda (Enderun) ders veren XVII. yüzyıl tarihçisi Koçi Bey, İran'la ara ara çıkan savaşlarda binlerce Anadolu gencinin askere alınmasını gerektirdiği 1570 yılından sonra hem Türklere hem de Kürtlere, Lazlara, Tatarlara ve diğerlerine, "askeri sınıftan" ya da Osmanlı olmayan anlamında yabancı (*ecnebi*) dendiğini yazmıştı. Osmanlı Devleti, pek çok etnik ve dini gruptan oluşan bir mozaiği yönetmek zorunda olduğundan bir unsuru (etnik ya da dini) diğerlerinin çok fazla önüne çıkaramazdı. Bu özellikle ilk yüzyıllarda ve XIX. yüzyılda böyleydi.

Bu nedenlerle, Osmanlı topraklarında yüzyıllarca etnik özellikler, dini inançlar ve kültürler birbirine karışmış ve karma bir toplumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bugün Mongol özelliklerini yitiren Anadolu Türkleri, fiziki açıdan bile Türkistan'daki akrabalarına çok az benzemektedir. Yüzyıllar boyunca Araplarla, Ermenilerle, Çerkezlerle, Gürcülerle, Rumlarla, Kürtlerle, İranlılarla, Slavlarla ve diğer gruplarla kaynaşmışlardır.

Fatih Sultan Mehmet'in sadrazamlarından Mahmud Paşa ... sadrazamlık yaparken (1453-1474) ailesinin bireyleri Sırbistan'da yönetim yetkilerini kullanmaya devam etmişlerdi. 1485-1501 yılları arasında II. Bayezid Bizans imparatorunun ailesinden Mesih Paşa'yı iki kez sadrazam yapmıştır. Hersek dükünün oğlu Hersekzade Ahmed Paşa, 1497-1516 yılları arasında beş kez II. Bayezid'in ve Yavuz Sultan Selim'in (tahtta kalış dönemi: 1512-1520) sadrazamı olmuştu. Sadrazamların eski Bizanslı ve Balkan asilzadelerinin oğulları arasından seçilmesi XVI. Yüzyılın birinci yarısına kadar sürmüştür.

En azından XIX. yüzyıla kadar kâtip sınıfının bütün üyelerinin Müslüman olduğu doğrudur. Fakat hepsi Müslüman değildi. Yüksek makamlarda sonradan Müslüman olmuş pek çok birinci ya da ikinci kuşak Hıristiyan'a rastlamak mümkündür. Daha sonraki yüzyıllarda da devlet görevlileri atanırken etnik kimliğe dayalı bir ayırım yapılmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli bir dönem dine dayalı ayrımcılık olduğu doğrudur; yönetici sınıfa katılmak için her şeye karşın Müslüman olmak gerekmişti. Fakat İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde de uygulama bundan farklı değildi, üst makamlara gelmek için Anglikan Kilisesi'ne ait ya da Katolik olmak gerekiyordu.

Osmanlı Devleti, bütün geleneksel güç odaklarına karşı kuşku davranışlar sergilemişti. Devletin kendisi, rakip prensliklerle sürekli savaşarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti kurulduktan (1299 civarında) sonra, devlet ne zaman zayıflama belirtileri gösterse yerel beyler devletin yetkilerini ellerine geçirmeye çalışmışlar ve kısmen başarılı olmuşlardır.

Osmanlı Devleti ve Türk olmayan Müslümanlar

Osmanlı Devleti'nin gözünde kuşku uyandıran gruplar arasında Türkmenler de vardı, çünkü Türkmenler yalnızca Osmanlı topraklarında değil aynı zamanda Osmanlılara rakip devletlerin topraklarında da yaşıyorlardı. Osmanlılar, uzun yıllar, Orta Anadolu'yu kontrol altında tutma girişimleri sırasında doğudaki bazı Türkmen boylarının tehdidi altında

kalmıştı. Bu nedenle, Osmanlılar kendilerine yakın Türkmenleri diğer Türkmenlerden ayırmak için, birincilere "Türkmen" değil "Yürük" adını vermişti. Ayrıca, muhtemelen en azından Yürükleri bir arada tutma çabası içinde değişik Yürük gruplarından söz etmekten kaçınmıştı. Örneğin, Batı Anadolu'nun kilim ve halıların her birini farklı bir Yürük adıyla anmamış, hepsine birden genel olarak "Bergama" adını vermiştir.

Devlet kendisine yakın olmayan Türkmenleri yok sayamayacağında onların güçlenmelerini engellemeye ve her ihtimale karşı onları gözünün önünde tutmaya çaba harcamıştır. Daha önceki dönemde, Selçuklu Devleti de (1075–1308) güçlü Türkmen boyların kendilerine tehdit unsuru oluşturduğunu görmüş, onları gruplara ayırıp birbirinden uzak yerlere yerleştirmişti. Osmanlılar ise aralarına mesafe koydukları Türkmen grupları güçten düşürmek için Türkmen olmayanları istihdam etmişti. Örneğin, bazen Türkmenleri değil Kürt beylerini yerel yönetici yapmıştı. Aslında, Osmanlı Devletinde Bosnalılar, Mısırlılar ve Sırlar da dahil olmak üzere tüm unsurlar Anadolu'da askeri ve sivil mevkilerde eşit koşullarla görevlendirilmişti. Sivil görevlerde etnik boyutta hizipleşmelere hemen hemen hiç rastlanmamıştı, çünkü etnik ölçütler Osmanlı'da yüksek rnkamlara gelmek için vazgeçilmeyen bir etmen olmamıştı.

Osmanlılar, Türkmenleri hor görmüşlerdi. XIX. yüzyılda, Türkçü Süleyman Nazif bu duyguyu şöyle dile getirmişti: "Eğer Araplardan ve Acedlerden aldıklarımızı onlara geri verirsek bize yün ceket ve uzun elbise kollarından başka bir şey kalmaz." XIX. yüzyılın sonlarına kadar, "Türk" sözcüğü Osmanlılar tarafından aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştı. 1802 yılında Halef Efendi Paris'te "Türk" büyükelçisi olarak tanışıldığı zaman sinirlenmişti. Osmanlılar, ömürlerinin son on yılı (1908–1918) dışında, bir Türk birliği kurma peşinde olmamışlardı.

Devlete sadakati zayıf olan Türkmenler, devletin kendilerine önyargılı davranmasına tepki göstererek devlete mesafeli durmuşlar, hatta düşmanca bir takınmışlardı. Türkmenler göçebe yaşamlarını sürdürmüşler, "devlet" kavramı bu Türkmenlere yabancı kalmıştı. Diğer göçebe gruplarla birlikte, onlar da aşiret yaşamı dışında toplumsal düzenin uyumlu bir üyesi olmak istememişlerdi. Her türlü toplumsal disiplinden yoksun olan Türkmenler, ticaret kervanlarına, korumasız köylere ve iyi savunulmayan kentlere saldırmaktan oraları yağmalamaktan çekinmemişlerdi. Bazı Türkmenler Osmanlı Devleti'ne karşı da savaşmışlardı. 1486 yılında Memluklar Adana'yı ele geçirdiklerinde çevrede yaşayan Türkmen aşiretleri de Osmanlılara başkaldırmıştı.

Osmanlılarda dini farklılıklara etnik terimlerle atıfta bulunulmuştu. Hıristiyan Osmanlılar gündelik konuşmalarında Müslümanlardan "Türk" diye söz ederlerdi, Aynı şekilde, Müslümanlar da Araplar dışındaki bütün Müslüman gruplardan "Türk" diye söz ederlerdi. Osmanlılar, Müslüman olmayan herkes için "gayrimüslim" terimini kullanmışlardı; "Ermeni" ya da "Musevi" Osmanlılara göre etnik bir kimlik değildi. "Millet" terimi de kapsayıcı bir anlam taşıyor; her millet değişik etnik-dilsel (lingüistik) gruplardan oluşmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, dil de etnisitenin bir göstergesi değildi; bir kimsenin belirli bir dili konuşup konuşmaması onun kimliğini belirlemezdi. Hem yöneticiler hem de Türkler aynı dili -Türkçeyi- konuşuyorlardı. Fakat sıradan bir Türk, yönetici sınıfın konuştuğu ve yazdığı resmi "Türkçe"yi anlayamıyordu, yönetici sınıf bolca Arapça, Farsça ve Türkçenin saptırılmış biçimlerinden oluşan sözcükleri ve deyimleri içeren, yöneticilerin dili ya da "Osmanlı Türkçesi" olan ağdalı bir dil kullanıyordu.

Türklerin uygarlıkları gibi dinleri de bir sınır diniydi ve öyle kaldı. Bu, özellikle pek çok Müslüman'ın ve Hıristiyan'ın birbirine karıştığı Balkanlar'da böyleydi. Sınır İslamiyet'i, İslamiyet'in öğretisel değil, özellikle XIII. yüzyılda Orta Asya tasavvufunu Anadolu'ya getiren Ahmed Yesevi'nin damgasını taşıyan bir biçimdir. İslamiyet'in bu biçiminin taraftarlarının pek çoğu, Müslümanların Tanrısı Allah'ın hadislerde 99 ismiyle gösterilen özelliklerini yavaş yavaş içselleştirerek kâmil (yetkin) insan olmayı amaç edinmişlerdi. İslamiyet'in bu biçiminde "öteki" kavramına yer yoktur, aksine *tevhit* (birlik) vurgulanır. Amaç, kaybolan hakça düzeni geri getirmektir.

Türklerin dünya görüşü üzerinde Ahmed Yesevi'nin müritlerinin büyük etkileri olmuştur: Etnik ve ulusal sınırları aşan Yesevizm, abdal ve Haydariye öğretileriyle toplumsal birliği teşvik etmeyi amaç edinmiştir. İster yoksul ister gezgin, ister yetim, ister Müslüman, ister gayrimüslim olsun, herkese olumlu bir gözle bakılmıştır. Yesevi'nin öğretilerinde fedakârlığa (özgeçilliğe) çağrı, iyi amaçlara hizmet ve güçsüzlerin korunması vardır. Bu öğreti, "şefkate dayalı sevgi" olarak özetlenebilir. Yesevi, İslamiyet'in ilkelerini şiir halinde ve basit bir Türkçeyle açıklamıştı. Tamamına *Hikmet* (Bilgelik) adı verilen bu şiirler gezgin dervişler tarafından yayılmış ve halk arasında benzer düşünce biçimlerinin oluşmasına yardım etmiştir. Türklerin yüreklerinde ve inançlarında izler bırakan dönemin diğer büyük hümanistleri de aynı felsefeyi benimsemişlerdir. Bu hümanistlerden Yunus Emre (1238 ?-1320) yaratılanların Yaradan gibi olma gizilgücünü (potansiyelini) kastederek, şöyle demiştir "*Yaratılanı severiz, Yaradan'dan ötürü.*" Yunus Emre birliğe, dolayısıyla hoşgörüyü gereksinmeyi vurgulamıştı. Dönemin bir başka önemli hümanisti Mevlana Celaleddin Rumi (1207–1273) varoluşun sırrının sevgi olduğu sonucuna varmıştı. Sevginin dinden daha önemli olduğunu düşünen Mevlana, aşağıdaki dizelerde dile getirdiği gibi, coşturucu bir sevgi öğretisini benimsemişti.

*Gene gel, gene!Ne olursan ol, ister kâfir ol, ister ateşe tap, ister puta,
İster yüz kere tövbe etmiş ol, ister yüz kere bozmuş ol tövbeni,
Umutsuzluk kapısı değil bu kapı, Nasılsan, öyle gel...*

Yesevi'nin tasavvufi İslamiyet'i XIII. yüzyılda Anadolu'da yayılmaya başlamış, ağırlıklı olarak Osmanlılara yakın Türkmenlerin yerleştiği bölgelerde yaygınlaşmıştı. Şeyh Bedreddin İsyanı'nın da (1416–1417) temel ilkesi tasavvufi Allah sevgisiydi. Şeyh Bedreddin'in toplumsal ve dini hareketi, bütün dini ayrılıkları göz ardı etmiş ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında kardeşliği vurgulamıştı. Balkanlar'daki ve Anadolu'daki bütün Müslüman ve Hıristiyan köylüler, isyanı çok büyük ölçüde desteklemişlerdi. Şeyh Bedreddin'in öğretisi bir süre herkesin ortak inancı olmaya yüz tutmuştu. Şeyh Bedreddin'in annesi Rum, babası ise bir Osmanlı gazisiydi. Şeyh Bedreddin'e göre, Hıristiyanlara kâfir diyenlerin kendileri kâfirdir. Şeyhin yaptığı İslamiyet'in içsel (ezoterik) yorumu, çeşitli toplumsal unsurların Şeyh Bedreddin'in öğretisini benimsemesini sağlamıştır.

İslamiyet'in bu biçimi özellikle Balkanlar'da yaygındı. Oradaki Müslümanlar çoğulcu bir kültürel bakış açısı geliştirmişlerdi. Bu bakış açısı, en büyükleri 1862–1878 ve 1912–1916 yılları arasında yapılan birkaç göç dalgasıyla Anadolu'ya da gelmiştir.

Yesevizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bektaşî tarikatının kurulmasına da katkıda bulunmuş ve Osmanlı ordusunun seçkin nüvesi olan yeniçeriler tarafından benimsenmişti. Yeniçeriler, zapt edilen Hıristiyan ülkelerinde devşirilip asker olarak eğitilmiş çocuklardı. Eğitimlerinin bir aşamasında Türkçe öğrenmeleri ve İslamiyet'i kabul etmeleri için köylere gönderilirlerdi. Yeniçeriler, İslamiyet'in Sünni-ortodoks öğretisel biçimleri yerine, geniş kitleler tarafından benimsenen tasavvufi biçimine eğilim gösterirlerdi. Bektaşîlik de bütün dinlere ve mezheplere hoşgörülle bakıyordu; Hıristiyanları bile saflarına çekmişti. Nitekim bazı Bektaşî inanışları ve töreleri Hıristiyanlıktan alınmış gibi görünmektedir. Örneğin, Bektaşîlikte Allah, Hz. Muhammed ve Ali'ye (halifelüğün kendi oğullarıyla devam etmesi gerektiğini ve Osman'ın Hz. Muhammed'den sonra dördüncü halife olmaması gerektiğini düşünen dördüncü halife) olan inanç, Hıristiyanların üçleme (teslis) kavramına benzemektedir.

Bu kitapta ileri sürülen tez bakımından özellikle önemli olan, Bektaşîliğin Türkiye'nin toplumsal ve kültürel yaşamına da büyük etki yapmış olmasıdır. Tarikat, dini fanatizmi hafiften alaya alması ve her şeyin göreceli (nispi) ve geçici (fani) olduğu inancıyla hoşgörüyü vurgulamış ve geniş kitleler arasında çok tutulmuştu. Aydın çevreler de İslam dünyasının en büyük mistik kuramcılarının biri olan İbnü'l Arabî'nin (1165–1240) öğretilerinin büyümesine kapılmıştı. Şeyhülislam Kemalpaşazade Ahmed Şemseddin Efendi, onun bütün düşüncelerini onaylamış, Yavuz Sultan Selim de İbnü'l Arabî'nin mezarı üzerine bir kümbet ve kümbetin yanına bir cami yaptırmıştı. Osmanlı yönetici zümresi de Mevlana'nın Mevleviliğinden etkilenmişti. Bütün Osmanlı sultanları, özellikle II. Murad, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve III. Murad (tahtta kalış dönemi: 1574–1595) Mevleviliğe eğilim göstermişlerdi. Mevlevilik özellikle bürokratlar arasında yaygınlaşmıştı.

Osmanlı Devleti meşruiyetini belirli bir dini ya da etnik gruba dayandırmayı uygun görmediği için çoğunluk-azınlık ayrımı da Osmanlıların dikkate almadığı bir husustu. Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik gayrimüslim gruplar, devletin belirlediği model ve renkte giysiler giymek zorundaydılar. Bu düzenlemenin altında yatan neden, *etnik değil idari* ydi; imparatorlukta farklı vatandaşlar farklı yasa ve yönetmeliklere uymak zorunda olduklarından onların birbirinden ayırt edilebilmesi amaçlanmıştı. Ayrıca, devletin belirlediği kıyafet kurallarına yalnızca gayrimüslimler değil Müslümanlar da uymak zorundaydı. Örneğin, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmesi, Müslümanların da gayrimüslimler gibi giyinmesi yasaklanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, XVII. yüzyıla kadar, her otuz yılda bir nüfus sayımı yapılırdı. Bu uygulamanın birincil amacı da farklı dini ve etnik gruplardaki bireylerin sayısını belirlemek değil toplanacak vergileri saptamaktı. Milliyetçilik yüzyılı olan XIX. yüzyılda, 1831 ve 1844 yıllarında yapılan nüfus sayımlarının temel nedeni de kimlerin askere alınacağı ve kimin ne kadar vergi vereceğini saptamaktı.

Mevcut eşitsizlik de o kadar büyük değildi. Fatih Sultan Mehmet döneminde gayrimüslimlerle ilgili yasalara göre, ceza hukukunu ilgilendiren meselelerde Müslüman ile gayrimüslim arasında bir ayırım yapılmazdı; yani, her unsurun, aynı tür vergi ödemesi dışında, dini inancı nedeniyle hiçbir unsura ayrıcalık tanınmamıştı. Her ne kadar vergi yasasında Müslümanlar daha avantajlı durumda olsalar da bazı istisnai durumlarda Müslümanlar gayrimüslimlerden daha fazla vergi öderlerdi. Bunun nedeni, Osmanlı tebaası arasında vergi yükümlülüklerini belirleyen ölçütün dinden ziyade devlete hizmet olmasıydı. *Derbentler*, *doğancılar* ve *voynuklar* gibi çeşitli devlet hizmeti gören pek çok Hıristiyan grup da, aynı hizmetleri gören Müslümanlar gibi vergi ödemezdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik dönüşümün, zorla asimilasyon değil kültürel etkileşim yoluyla ortaya çıktığına değinildi. Bu kültürel etkileşim, gönüllü hatta bazen bilinçsizce olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok Türkmen boyu, çoğu Arapça, Farsça hatta Kürtçe konuşan tebaa arasında yaşadığından bu dilleri anadili olarak benimsemiştir. Türkmenlerin durumunda, kültürel etkileşim ülke çapında değil bölgesel olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda her ne kadar devletin resmi dili Osmanlı Türkçesi ise de ulusal bir Türk kimliğinden söz edilmesi mümkün değildi. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra kendi etnik kimliklerini büyük ölçüde unuttular. Bunun nedenlerinden biri Türklerin kazandıkları İslami kimliğin, Türk kimliği duygusunu zayıflatmasıydı. Üstelik Kuran'da yer alan, hiç kimsenin diğerine üstün tutulmaması ilkesi de (49/13) en azından bazı Türklerin başka kimliklere karşı kendi kimliklerini iddialı bir şekilde vurgulamamasında rol oynamış olabilir. Osmanlı Devleti'nin Kürtlere "kara millet",

Türkmenlere de "boz millet" dediği gerçektir; fakat bu olguya çok fazla anlam yüklemeye çalışılmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda öteden beri hem bütün Müslümanlar hem de bütün gayrimüslimler, her zaman etnisite, aşiret, tarih ve dille belirlenen ikincil kimliklere sahip olmuşlardı. Osmanlı Devleti bu değişik kimlikleri reddetmemiş ya da ortadan kaldırmaya çalışmamıştır. Devlet, yalnızca dinin (İslamiyet'in) bir üst kimlik olmasını gerçekleştirmeye çaba harcamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın dini hatta mezhebi etnik bağlantısından daha fazla önem taşımıştır.

İslami kimliğin ve söz konusu geleneğin sonucu olarak, Osmanlılar ülkelerini, "İslam Memleketleri (Dar ül-İslam)", "Memalik-i Şahane", "Memalik-i Mahruse" vb ibarelerle anmışlardır. Onlar açısından bütün bu deyimler imparatorluğun bütününü çağırıştır; çoğunlukla Türklerin yaşadığı bölgeleri, yani özellikle Anadolu'yu değil. Temelde Türklerin yaşadığı bu bölgelerin, devletin başlıca gelir ve ordunun insan gücü kaynağı olmasına karşın buralara ayrıcalık tanınmamıştır. Nitekim Osmanlı'da, Arapça kökenli "vatan" sözcüğü, yalnızca doğum yeri ya da oturlan yer anlamında kullanılmıştır. İslami mirasın ve Osmanlı yönetim geleneğinin yanı sıra, devletin gözünde Anadolu'nun özel bir öneme sahip olmamasının bir başka nedeni de pek çok Osmanlı devlet adamının ve görevlisinin imparatorluğun başka bölgelerinden gelmiş olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türk unsurun etnik kimliğinin İslami ve Osmanlı kimliklerinin yanında ikincil plana düşmesine benzer şekilde, bu unsurun öz dili de bu tür bir dönüşüm geçirmiştir. Türkler, daha Müslüman olmadan önce, Rünik ya da Uygur alfabesi yerine Arap alfabesini kabul etmişlerdi. Bu arada, daha önce de belirtildiği gibi, pek çok Arapça ya da Farsça sözcüğü ve bu dillerin bazı yapısal özelliklerini Ayrıca, Osmanlı padişahları kendi kullandıkları Osmanlı Türkçesi'ni, yalın Türkçe ya da diğer dilleri konuşan halk arasında yaymaya çalışmışlardır. Kaldı ki devlet, halkın eğitimini kendi sorumlulukları arasında görmemiştir. Doğal olarak, yöneticilerin Osmanlı Türkçesi bilmesi gerekirdi; tebaanın böyle bir gereksinimi yoktu, çünkü tebaa devletle ilişkilerini yerel toplum liderleri gibi araçların yardımıyla yürütmekteydi. Gayrimüslimler gelince, geniş bir özerkliğe sahip olan bu toplulukların kendi eğitim kurumları vardı ve dolayısıyla anadillerinde eğitim yapabiliyorlardı.

Osmanlı Devleti ve gayrimüslimler

Yalnızca Müslümanlar asker olabiliirdi; aynı şekilde hizmet karşılığında ödül olarak dağıtılan tımar hakkı ilke olarak yalnızca Müslümanlara tanınmıştı. Aslında, tımar toprak sahipliği değil, toprakların büyük bir kısmının küçük araziler halinde köylülerin elinde bulunduğu belirli bir bölgede gelir toplama hakkıydı. Öte taraftan, ... özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında gayrimüslimler de tımarla ödüllendirilmişti. Pek çok gayrimüslim cizye adı verilen bir vergi öder, bunun karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulur ve padişah ile devlet tarafından korunurdu. Müslümanların gözünde, özellikle kırsal kesimde, gayrimüslimlerin toplumsal statüleri Müslümanlara göre daha düşüktü. Öte yandan, pek çok gayrimüslim kasabalarda ve kentlerde yaşar, ekonomik açıdan Müslümanların tercih ettikleri işlere göre daha çok gelir getiren işlerle uğraşır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti aslında Müslüman bir devlet olsa da teokratik bir devlet olmamıştır. Ulema (din bilginleri) padişaha bağlı kalmıştır; çünkü onları göreve atayan, padişahı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet ile gayrimüslim tebaa arasındaki ilişki, Türklerin 1453 yılında İstanbul'u fethetmelerinin ertesinde belirli esaslara bağlanmaya başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet, orada yaşayan halkın geleneksel becerilerinden ve vergi ödeme güçlerinden yararlanmanın uygun olacağını düşünmüştür. Böylece, Bizanslıların, imparatorluk Osmanlıların eline geçmeden önce benimsemiş olduğu yönetim sistemini andıran millet sisteminin oluşturulmasına karar verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, eski Bizans uygulamasını sürdürerek, İstanbul halkına iç işlerinde özerklik tanımıştır. Bu konuda bir ferman çıkararak kiliselerin korunacağını, Ortodoksların kendi geleneklerine göre evlenip boşanacaklarını, ölülerini defnedebileceklerini ve benzeri hususları kurala bağlamıştır. Ayasofya gibi birkaç kiliseye el konulmuş ve yalnızca bu mabetler camiye dönüştürülmüştür. Halk dini bayramlarını kutlamakta özgür bırakılmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı padişahlarının Ortodoks Kilisesi'ni Latinlere karşı koruma geleneğine uygun olarak, Georgios Skholarios'u (II. Gennadios adıyla görev yapmıştır) patrik olarak atamıştır. Patrik, devlet hizmetinden muaf tutulmuştur. Daha sonraları aynı hak, tüm Hıristiyan ve Musevi tebaaya tanınmıştır. Patrik, yalnızca kendi milletinin başı olarak kamu görevi yapmıştır. Fatih Sultan Mehmet, ele geçirdiği diğer bütün ülkelerde de gayrimüslimlerle ilgili olarak aynı politikaları uygulamıştır.

İslamiyet'e göre, Hıristiyanlara ve Musevilere vahiy yoluyla kutsal kitap "indiği için" onlar da "Kitap ehlidir" Kuran (5/45-50) gayrimüslimlere kendi kendilerini yönetme hakkı tanımıştır. Böylece, gayrimüslimler Osmanlı İmparatorluğu'nda özel bir statüye, *zimmî* ("korunan halk") statüsüne sahip olmuşlardır. Bu yönetim sisteminin kökleri, uyrukları altındaki toplulukların kendi yasalarını olduğu gibi korumalarına ve uygulamalarına izin vermiş olan Romalılara ve diğer Ortaçağ devletlerine kadar uzanmaktadır.

Dolayısıyla, gayrimüslim tebaa da kimliklerini korumaya çalışmak ve asimilasyona direnmek zorunda değildi. Korunmalarını sağlayan bir *ahitname*'yle (sözleşme) belgelenen özerk statüleri bulunmaktaydı. Osmanlı topraklarında çok eski Hıristiyan ve Musevi topluluklarının ayakta kalması ve İberyalı (İspanyol ve Portekizli) Musevilerin 1492 yılından sonra İslam ülkelerine akın etmesi, zimmîyetin temelinde din değiştirme zorunluluğunun değil, uzlaşma sisteminin yattığını göstermektedir.

Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, millet sistemi, bir yandan farklı unsurlar arasında dini, kültürel ve etnik farklılıkların devamına olanak tanırken, bir yandan da bu unsurların Osmanlı ekonomik sistemi ve devletle entegrasyonunu sağlama amacını güdüyordu.

Bu durum XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. 1571 yılında, İnebahtı'da, Osmanlı donanmasının Kutsal ittifak adı altında birleşen Hıristiyan devletler donanması tarafından bozguna uğratılmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara karşı gözle görülür bir düşmanlık başladı. Doğrudur, fakat bu tutum uzun sürmemiştir. 1840 yılında her il merkezinde bir il meclisi kuruldu. Bu meclisler *muhasıl* (vergi tahsildarı), iki kâtip, kadı, müftü, kolluk kuvvetlerinin başı ve yerel halk temsilcilerinden oluşuyordu. Eğer bu yönetim biriminde yalnızca Müslüman değil aynı zamanda Hıristiyanlar da varsa, halk temsilcileri dört Müslüman ve iki Hıristiyan olarak belirleniyor, Hıristiyanların dini lideri de mecliste yer alıyordu. Hıristiyan tebaasına da söz hakkı tanınmasından olsa gerek, XVIII. yüzyılda Kudüs Patriği Anthimos, *Daskalikia* adlı kitabında Osmanlı padişahından "*Tanrı'nın Ortodokslara armağanı*" diye söz etmişti.

Böylece, XIX. yüzyılda hem gayrimüslim hem de bazı Müslüman topluluklar uluslaşabilmiş ve bazı Avrupa devletleri" yardımıyla bağımsızlıklarını elde edebilmişlerdir. Gayrimüslimler ile Osmanlı Devleti arasında yüzyıllarca süren görece uyumlu ilişkiler dikkate alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin, devletle ilişkilerinde yaygın bir hoşnutsuzluk nedeniyle bu yola saptıkları pek olası görünmemektedir. Bu topluluklar, o dönemde yükselen milliyetçilik akımlarının ve bazı Avrupa devletlerinin etkisiyle bunu yeğlemişlerdir. Gayrimüslim tebaanın Osmanlı İmparatorluğu'yla yollarını ayırmasının arkasındaki başlıca etken aydınlar olmuş ve kitleler bu mücadelede rol almak durumunda kalmışlardır.

XIX. yüzyılda, yani milliyetçilik yüzyılında, gayrimüslim tebaanın hem imparatorluk ilişkilerini koparıp kendi bağımsız devletlerini kurma eğilimleri hem de bazı Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaanın koruyucusu olarak davranma bahanesiyle ülkenin içişlerine karışmaya çalışması sonucunda, Osmanlı Devleti, Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa arasında fiilen uyguladığı neredeyse eşitlik olarak söz edilebilecek politikayı terk etmiş, bunun yerine hukuki zeminde tam eşitlik politikasını benimsemiştir. 1808–1839 yılları arasında tahtta kalmış olan padişah II. Mahmud, 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla, imparatorlukta yaşayan tüm tebaanın, dinlerine ve etnik aidiyetlerine bakılmaksızın eşit olduğunu duyurmuştur.

Halefi V. Murad (1876 yılında bir süre tahtta kalmıştır) yayınladığı ilk fermanında aynı düşünceleri dile getirmiştir. Aynı şekilde, Osmanlıların Birinci Meşrutiyet döneminin başlamasını sağlayan 1876 Anayasası, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm tebaasının, dini ya da inancı ne olursa olsun, "Osmanlı" olduğu hükmünü getirmiştir.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu bütün vatandaşlara birlik olma çağrısıydı. "Millet" terimi, II. Mahmud döneminin son yıllarında dini anlamını yitirmeye başlamış ve ulus anlamında kullanılmaya başlanmıştı.

İzlenmeye başlayan yeni politikayla gene "farklılıklar korunurken birlik" hedefleniyordu. Amaç bütün vatandaşların devlete bağlılığını güçlendirmekti; bütün unsurları belirli bir etnik ya da dini kalıba sokmak değildi. Nitekim 1860'larda Sadrazam Mithat Paşa, Ermeni, Musevi ve Rum tebaadan kendi iç işlerini yürütme yöntemleriyle ilgili yönetmelikler hazırlamalarını istemiş ve kendisine sunulan yeni kuralları hiçbir değişiklik yapmadan onaylamıştı.

XIX. yüzyılın son on yıllarında devlet, tüm tebaaya eşit davranmak için her türlü çabayı göstermişti. Devlet, tebaasını gene birbirinden "Ermeni unsuru", "Musevi unsuru", "Rum unsuru" ve "Türk unsuru" olarak ayırıyor, fakat bu unsurları (*anasır*) artık her biri farklı inanca mensup bireylerden oluşan milletler olarak görmüyor, tümüne "Osmanlı" olarak atıfta bulunuyordu. Aslında daha 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ardından, Müslümanlar ile gayrimüslim arasındaki anlaşmazlıkları çözme yetkisiyle donatılmış karma mahkemeler kurulmuştu. Bu mahkemelerde gayrimüslimler de tanıklık yapabileceklerdi. Gayrimüslimlere şeriat mahkemelerinde tanıklık yapma hakkı da verilmişti, fakat şeriata göre tanıklıklarının ağırlığı -Müslüman kadınların tanıklığının Müslüman erkeklere göre daha az etkili olması gibi— Müslümanlara göre daha azdı. ... 1840'tan itibaren, her ilde oluşturulan danışma kurullarında gayrimüslimler de yer aldılar. İzleyen yıllarda devletin daha üst kademelerine de atanmaya başlandılar. 1840'ların ortalarından itibaren, padişahlar İslamiyet'ten dönenlere ölüm cezası uygulamasını onaylamadılar. 1841'de Askeri Tıp Okulu kapılarını hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere açtı. 1846'da bir üniversite kurulmasına ve bu üniversiteye dillerine ve dinlerine bakılmaksızın öğrenci alınmasına karar verildi. 1856'da çıkarılan ikinci bir İslahat fermanında din ve mezhebin yerini liyakatin (hak etme) alması hükmü getirildi. 1868 yılında açılan Galatasaray Lisesi'ne (Mekteb-i Sultani) hem Müslüman hem de gayrimüslim öğrenciler alındılar. ... Hem Askeri Tıp Okulu'nda hem de Galatasaray Lisesi'nde öğretmenlerin bazıları gayrimüslim, hatta Avrupalıydı. Her iki eğitim kurumunda da eğitim dili Fransızcaydı. Üç tektanrılı (monoteist) dine inananların, devlet okullarına ve kamu görevlerine girme olanakları eşitti. 1844 yılında Hariciye Nezareti'nde (Dışişleri Bakanlığı) çalışanların yüzde 29'u gayrimüslim di, bu oran 1893'te yüzde 57'ye yükselmişti. 1860'larda gayrimüslimler Osmanlı Devletini yurtdışında —Aleko Paşa Viyana'da Fotyades Bey Atina'da ve Musurus Paşa Londra'da— büyükelçi olarak temsil ediyorlardı. 1863 yılında Şura-yı Devlet'in 41 üyesinin 13'ü gayrimüslimdi. 1876–1877 Birinci Meşrutiyet döneminde Ayan Meclisi'nin (Senato) üyelerinin dörtte biri, 115 Meclis-i Mebusan (Millet Meclisi) üyesinin 46'sı gayrimüslimdi. 1909–1918 İkinci Meşrutiyet döneminde 277 milletvekilinin 50'si gayrimüslimdi.

3. Mesafeli bir ilişki

Kürtlerin kökeniyle ilgili farklı görüşler vardır; bu görüşler şöyle özetlenebilir: (1) Kürtler eski Sümerlerde Gutium (Kutium) halkını oluşturmuştur, Türklerin ya da İranlıların bir kolu olan Medlerin soyundan bir gruptur. (2) Kürtler, Hindu-Farsi bir kökene sahip olup Partlarla aynı etnik gruptandır. (3) Bu soyların bazılarında ya da hepsinden birden gelmiş olsa bile Kürtler etnik yönden farklı ve epeyce ayrı bir gruptur. Eğer Kürtlerin "dünyadaki herhangi bir ırkın en uzun ve en saf soyu" olduğu görüşü doğru ise Kürtlerin büyük bir çoğunluğunun etnik yönden farklı ve epeyce ayrı bir halk olması gerektiği ileri sürülebilir, Tarihleri boyunca ulaşılması güç dağlık bölgelerde yaşamaları diğer halklarla karışmalarını önlemiştir. Kürtler, kendilerinin ve bazı başka kişilerin "Kürdistan" yani "Kürtlerin ülkesi" dediği bir bölgede yaşamışlardır. Bu bölge, doğuda Urmiye Gölü ile batıda Fırat Nehri arasındadır; bugünkü İran Azerbaycan'ı ile Anadolu'nun güneyini kapsar. Bu bölgenin en önemli merkezi, Türkiye'nin güneydoğusunda Diyar-ı Bekir, yani bugünkü "Diyarbakır"dır.

Kürtçe bir Hint-Avrupa dilidir; İran dil grubunun bir parçasıdır. Kürtler, pek çok lehçe ve alt lehçeyle konuşurlar. Özellikle önemli olan başlıca üç lehçe vardır: Kirmanji, Kurdi ve Zaza. Kirmanji, Mil ve Zil alt lehçelerinden oluşmaktadır. Türkiye'de en yaygın lehçe Kirmanji'dir; 1970'lerin sonunda Türkiye'de Kürtçe konuşanların yaklaşık üçte ikisi bu lehçeyi kullanıyordu. Kurdi, Gurani (Gorani) ve Süleymani lehçelerinden oluşur. Pek çok Iraklı Kürt Kurdi lehçesiyle konuşur ve en yaygın kullanılan yazılı dildir. Zaza, yalnızca Orta Anadolu'da yaşayan bazı Kürtler tarafından kullanılır; diğer iki lehçeyi konuşanlar bunu kolayca anlamazlar.

1850'lerin başında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir milyon Kürt'ün yaşadığı, buna karşılık 12,9 milyon "Osmanlı" (Türk), 2,4 milyon Ermeni, 2 milyon Rum ve 150 bin Musevi olduğu belirtilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde anadili Kürtçe olan vatandaşların sayısı, 1935 yılında 1,4 milyon, 1945 yılında 1,4 milyon, 1950 yılında 1,8 milyon, 1955 yılında 1,6 milyon, 1960 yılında 1,8 milyon ve 1965 yılında 2,3 milyon olmuştur.

1965 nüfus sayımı, anadilin son kez sorulduğu nüfus sayımı olmuştur. Bir kaynağa göre, Kürt vatandaşların nüfus içindeki oranı 1990 yılında yüzde 12 olarak hesaplanmıştır. ... 1990'lı yıllarda ve yüzyılın sonunda Türkiye'deki Kürtlerin 10-20 milyona ulaştığı hesaplanmıştır.

İlk ilişkiler

Osmanlılar, İranlılarla 1514 yılında yaptıkları Çaldıran Savaşı'nın ardından Kürtlerin yaşadıkları bölgeyi ele geçirmişlerdir. Bundan sonra Kürtler, Osmanlılara ve Safevilere (İranlılara) karşı yarı bağımsızlıklarını koruma çabası içinde olmuşlar ve Sünni Osmanlılar ile Şii Safevilere bağlılık arasında bocalamışlardır. XVI. yüzyıl boyunca Osmanlılar ile İran'ı yöneten Safeviler arasındaki anlaşmazlık sürüp giderken pek çok Kürt beyi sık sık taraf değiştirmiştir.

Yavuz Sultan Selim, Kürtler üzerinde mümkün olduğunca dolaylı denetim kurmayı tercih etmişti. Bu nedenle üç değişik yönetim biçimi benimsenmişti: doğrudan yönetim, kısmi özerklik tanınan yönetim ve tam özerklik tanınan yönetim. Yeni kurulan bazı sancaklarda, önde gelen Kürt aşiretlerinin içinde çözüme ulaştırılmamış beylik çekişmeleri nedeniyle doğrudan yönetim benimsenmişti.

Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonra, sultanın çağrısına yanıt olarak dokuz Kürt beyi, aşiret özerkliklerini korumakla birlikte, Osmanlılara bağlılıklarını bildirdiler. Nitekim bu sırada sancaklardan Ekrad beylikleri (Kürt sancakları) olarak söz edilmiştir. Bu sancaklarda yönetim geleneksel olarak beyliğin sorumluluğunda olan Kürt ailelerin elinde kalmıştı. Merkezi hükümet, her yeni beyi bu ailelerin bireyleri arasından, bu makama en uygun olanını seçerek atamıştı. Bu beyler devlete karşı, imparatorluktaki diğer sancak beyleriyle aynı yükümlülüklerle sahipti; destek kuvvetle savaflara katılmak ve ayrıca Osmanlı yetkililerinin emirleri doğrultusunda hareket etmek zorundaydılar. Örneğin, Çaldıran Savaşı'ndan sonra birkaç bey, kendilerine verilen görev gereği, Diyar-ı Bekir ilini, Osmanlı ordusu yetişinceye kadar, geri çekilen Safevi birliklerine karşı savunmuşlardı. Bu dokuz Kürt sancağında, beylere kısmi özerklik tanınan yönetim biçimi benimsenmişti.

Sultan, İdris Bitlisi'yi aracı ya da arabulucu gibi kullanarak, Toros ve Zagros dağlarının kuytuluklarında yerleşmiş olan on dört büyük Kürt aşiretiyle ise bir anlaşmaya varmıştı. Bu beyler sultandan özerkliklerini tanınmasını istemişler, sultan da bu isteklerini kabul etmişti. Devlet, aralarında beylik tartışması çıkmadığı sürece beylerin haleflerinin işlerine karışmayacağına söz vermişti. Bu tür sancaklardaki beylerin aşiretler ve topraklar üzerindeki hakları kalıtsal olarak babadan oğula geçirdi; bu haklara, padişaha verdiği ve kalıtsal olarak geçen aile hakları anlamına gelen "ocaklık" ve arazi ya da mülk anlamına gelen "yurtluk" denirdi. Beyler resmi atama belgeleri alırlardı. Beylerden, ne merkezi hükümete baş ödemeleri ne de savaflara katılmaları istenmişti. Kendilerinden beklenen, sultana sadık kalmaları ve devlete karşı ayaklanmamalarıydı. Aynı zamanda sınır bölgelerinin güvenliğini sağlamaları da bekleniyordu. Pek çoğu da bu görevi yerine getirdi. Kitabını yazdığı sırada İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosu olan (1668) Paul Rycaut, tam özerklik verilen bu üçüncü yönetim biçiminden söz ederek, "1660'larda hükümet [günümüz Türkçesinde hükümet] adı verilen beş hükümetin ... belirli sayıda asker vermek dışında bütün vergilerden ve görevlerden muaf tutulduğunu... ve kendi topraklarının ve mülklerinin mutlak sahibi olduğunu" kaydetmiştir.

Beylere mümkün olduğunca geniş özerklik verilmesinin nedeni, devletin bu gibi konularda gerçekçi davranmasıydı. Safevi Devleti'yle ortak sınırdaki erişilmesi güç dağlarda yaşayan pek çok Kürt aşireti her zaman devleti endişelendirmişti, çünkü bu dağlık alanlarda etkin bir yönetim kurmak son derece zordu. Devletin gönderdiği talimatların buralara hemen hemen hiç ulaşmadığı görülmüştü. Ara sıra ulaşan talimatlara ise çoğunlukla uyulmuyordu. Ayrıca, bu dağların kuytu köşelerinde yaşayan Kürtler, her türlü dış otoriteden kuşku duyuyor, kendi aşiret yaşamlarına ve bu arada kendi dillerine sıkıca sarılıyorlardı. Yalnızca Osmanlılar değil onlardan önceki imparatorluklar ve krallıklar da —Asur, Makedonya, Roma, Part, Pers, Arap ve Moğol - bu bölgelerde yaşayan Kürtleri etkin bir şekilde kontrolleri altına alamamışlardı.

Kanuni Sultan Süleyman (tahtta kalış dönemi: 1520–1566) 1536 yılında bir ferman yayımlayarak Irak'taki Kürt bölgelerini imparatorluğa kattığı zaman o da oradaki Kürt beylerini, “[Kanuni Sultan Süleyman'ın] iyi korunan ülkesinin... uzantılarından birisi” olarak gördüğü “Kürdistan” eyaletinin yöneticileri olarak resmen tanımıştı. Bu ferman, söz konusu toprakları ve kaleleri, o toprakları yöneten beylerin özel mülkiyeti haline dönüştürmüştü (bu hak imparatorluğun merkez eyaletlerinde verilmemişti) beylerin soyundan gelenlerin aynı haklara sahip olmasını sağlamış ve ayrıca sultanın kendi oğullarının, yöneticilerinin ve vergi tahsilatlarının tanınan bu ayrıcalıkları ihlal etmesini önleyen hükümler getirmişti.

Görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, genellikle yarı özerk bir statüye sahipti. Nitekim Osmanlı “boyunduruğunun [Kürtlerin] omuzlarına hafifçe vurulduğu” öne sürülmüştür. Kürtler, onları birbirine bağlayacak “yerel bir hanedana, siyasi bir yapıya, köklü bir dine, yerleşik yönetim geleneklerine ve seçkin bir edebiyata sahip olmamalarına karşı” etnik kültürlerini hemen hiç bozulmadan koruyabilmişlerdir.

Osmanlıların Kürtlere (ve imparatorlukta diğer etnik unsurlara) yönelik etnik temelli politikalara ilgisizlikleri yaklaşık üç yüz yıl sürdü. Örneğin, XIX. yüzyıla kadar Osmanlılar ülkenin başka yerlerinde olduğu gibi “Kürdistan”da da coğrafi yerleşim yerlerinin özgün Kürtçe isimlerinin kullanılmasına izin vermişlerdi.

Sonraki gelişmeler

Kürtlere devlette görev verilmesi

XVI. yüzyıldan itibaren bazı eski Kürt beyleri ve bu beylerin oğulları, sultanın sarayında, padişah, vezir ve diğer devlet görevlilerinin yanında çeşitli hizmetlerde çalışan kimselerden oluşan ve “*müteferrika*” adı verilen özel, dolayısıyla seçkin bir birimde görev yapmışlardı. “Müteferrika” teriminin bu bağlamda tam olarak anlamı, “birbirinden çok farklı kişilerden/unsurlardan oluşan grup”tu ve gerçekten de müteferrika çok değişik görevlileri bünyesinde barındırıyordu.

II. Abdülhamit'in tahtta bulunduğu yıllarda (1876–1909) 1891 yılında kurulan “Hamidiye Alayları”, Kürt ve Türkmen aşiretlerinden oluşturulmuştu. Büyük aşiretlerin her biri bir alay meydana getirmiş, küçük aşiretler de birlikte bir alay meydana getirecek şekilde birleştirilmişti. Alaylara aşiret beyleri komuta ediyordu. Bu beylere yüksek askeri rütbeler veriliyordu. Bu alayların bazı “subayları” İstanbul'da özel okullara gönderiliyor, bu eğitilmiş subayların bazılarında daha yüksek rütbeler veriliyordu. Devlet bütün bu “subaylara” düzenli maaş ödüyordu.

Hamidiye Alayları'na Kürt olmayan milliyetçi milislerle savaşma ve ara sıra çıkan Kürt isyanlarını bastırma görevi verilmişti. Bu ikinci görevde, Hamidiye Alayları'nda hizmet eden Kürtlerin sadakatinden endişe duyulabilirdi. Fakat bu konuda herhangi bir sorun çıkmadı. Örneğin, 1880 yılında Kürt şeyhi Ubeydullah Nehri, devlete karşı ayaklandı ve İngilizlerin desteğini almaya çalıştı. Sultan, bu tür ayaklanmalara karşı Kürtlerin desteğini sağlamak ve kişisel olarak kendisine sadakatlerini kazanmak için Hamidiye Alayları'nı kullanmaya karar verdi. Bunda başarılı oldu; hatta pek çok Kürt kendisine “Bave Kurdan” (Kürtlerin babası) dedi.

Merkezi yönetime doğru

Yukarıda özetlenen Osmanlı-Kürt ilişkileri, her zaman iyi gitmemiştir. Hatta daha Yavuz Sultan Selim döneminde bile, yönetim zaman zaman, diğer bazı gruplarla birlikte, asi dağ Kürtlerini bir yerden alıp başka bir yere yerleştirmişti. İzleyen yüzyıllarda, İran'daki Kürt aşiretlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürtlere olası olumsuz etkisi bir endişe yarattı. Devlet, İran sınırında yaşayan beylerin yetkilerini kısıtladı; bu beyleri Bağdat, Diyar-ı Bekir ve Erzurum'daki Osmanlı yöneticilerine karşı sorumlu kıldı. Fakat Osmanlılar ne XVI. yüzyılda ne de izleyen yüzyıllarda da Kürtlere karşı etnik önlemlere başvurdu.

Sorunlar XIX. yüzyılda doruğa ulaşmıştı. O yüzyılda bazı Avrupa devletleri ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehlike oluşturmaya başlamıştı. Gene de Osmanlı politikası değişmedi; 1896 yılında, Anadolu Genel Müfettişi (Müfettiş-i Umumi) ve 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa, Doğu Anadolu'da, Dersim bölgesindeki aşiretlerin yasa tanımazlığına son vermek için bir rapor hazırladı. Bu raporda etnik konuya hiç değinilmedi. Onun yerine Dersim halkının eşkıyalık yaptığına, vergi ödemediğine ve zorunlu askerliği reddettiğine dikkat çekilerek, bu hususlar bölgenin coğrafi yapısına ve halkın ticaret yapmayı bilmemesine bağlandı.

Osmanlı yöneticileri, ülkelerinin parçalanma tehlikesi nedeniyle merkezileşme politikası ve aynı zamanda bir Batılılaşma projesi benimseyerek bu konuda da idari ya da benzer önlemlere başvurdu. Merkezileşme politikasının bir parçası olarak, aralarında Kürtler de olmak üzere yerel asilere karşı daha etkili önlemler almaya ve hepsini merkezi yönetimin

sıkı kontrolü altında tutmaya karar verdi. Osmanlılar bu amaçla bir kez daha etnik olmayan bir politikayı -doğrudan kontrolü— imparatorluğun doğu sınırlarına kadar genişletme politikasını tercih ettiler.

XIX. yüzyılın ortalarında bu politika giderek uygulanabilir olmaktan çıkmıştı. Bu nedenle, 1836'dan itibaren Osmanlılar bazı Kürt emirliklerini bir Osmanlı eyaletine dönüştürmeye başladılar. 1840'ların sonu ile 1850'lerin başlarında Kürtlerin yaşadığı alanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'da bölündüğü on sekiz eyaletten birisi oldu.

1870 Eyaletler Yasası'nın Kürt beylerinin haklarının ve ayrıcalıklarının kalıntılarını ortadan kaldırmasının nedeni, 1839–1876 Tanzimat döneminin başlıca amacı olan “yasa önünde eşitlik” ilkesini yaşama geçirme çabasıydı. Diğer bir deyişle, daha merkezi bir yönetim için yapılan yeni düzenlemelerde gene etnik etmenlerin bir rolü olmamıştı. Durum, örneğin, bazı Kürt aşiretlerinin başka yere yerleştirilmesinde de böyleydi; bu önlemin, bütün Kürt bölgelerini devletin doğrudan kontrolü altına almak için gerekli olduğu düşünülmüştü. Bu yüzden, yalnızca isyan eden aşiretlerin yerleri değiştirilmişti, diğerleri oldukları yerlerde bırakılmıştı. Gene aynı nedenle, en azından sakin bir yaşam sürmeye, böylece asi tutumlarını terk etmeye özendirme amacıyla da bazı Kürt aşiretlerinin yerleri değiştirilmişti.

Osmanlılar Kürtleri etnik bir topluluk olarak düşünmemişlerdi; yani ne Kürt olarak ne de Türk olarak görmüşlerdi. Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımları farklı etnik toplulukların nüfuslarını belirlemek için değil vergi ve askerlik amacıyla yapılırdı. Etnik bir grup olarak Kürtler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer unsurlardan ne daha üstün tutulmuş ne de daha küçük görülmüştü. Yukarıda değinilen ayrıcalıklar beylere yerel yönetici olarak verilmişti. Ne Kürt beylerine ne de genel olarak Kürtlere bu ayrıcalıklar bir etnik grubun üyesi oldukları için tanınmıştı.

Anadolu'da Türkçenin öteden beri en yaygın kullanılan bir dil olduğu doğrudur; fakat Anadolu aynı zamanda Arami Ermenicesi ile Kürtçenin de konuşulduğu coğrafi bir bölgeydi ve bu çok olağan görülüyordu. Osmanlılar bu durumu da değiştirmeyi düşünmemişlerdi.

Merkezileşme ve etnik olmayan Kürtler

Burada etnik olmayan bir etmen dindi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bazı Kürt aşiretleri üzerinde etkisi olan şeyhler ya da dini liderler birkaç Kürt isyanını körüklemişler ve bu isyanlar mesihsel boyutlar kazanmıştı. Bu isyanlara karşınlar, büyük bir ayaklanmanın başlı başına yeni ve daha iyi bir toplum yaratacağını varsaymışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ruslarla yaptığı Doksan Üç Harbi'ni (1877–1878) kaybetmesi, Kürtlerin “Batı'nın etkisinin endişe verici şekilde artmasını” protesto etmesi için uygun bir ortam oluşturmuştu. İslamiyet'in ve geleneksel toplumun ölümcül bir tehditle karşı karşıya olduğunu düşünen Kürt beyi Şeyh Ubeydullah, 1880 yılında Osmanlı dönemindeki en kapsamlı Kürt isyanını başlatmıştı. Dini temelde meşrulaştırılmış bir düzeni korumak amacıyla harekete geçirildiklerine inanan ve bu ayaklanmanın liderini karizmatik bir kişi olarak algılayan Kürt kitleleri, Şeyh Ubeydullah'a gözü kapalı boyun eğmişlerdi. Bu isyanlar derinden hissedilen etnik bilince dayalı bir kitle desteğinden yoksun olduğundan kolaylıkla bastırılabilmişti. Etnik bilinç ve güdü olmadığından liderler etkisiz hale getirilir getirilmez kitleler kendiliklerinden mücadeleden vazgeçmişlerdir.

Osmanlı'da Kürtlerin rahatsızlığı etnik olmayan başka nedenlere de dayanmaktaydı. Yukarıda belirtildiği gibi, bazı Kürt aşiretleri hep kendi hallerine bırakılmalarını istemişler, dolayısıyla devlete güvensizlik göstermişlerdi. Bu nedenle, Kürtler yalnızca yakınmalarını dışa vurmaya değil, vermek zorunda oldukları vergiyi çok ağır buldukları, bölgelerindeki Osmanlı yöneticilerin rüşvet yedikleri, fiyatların çok yüksek olduğu ya da benzer başka sıkıntıların giderilmediği sonucuna vardıkları zaman da devlete karşı ayaklanmaya eğilimliydiler. Böyle durumlarda Kürtlerin hükümete karşı direnişlerine “isyan” bile denemezdi; yalnızca vergi vermemek ve kendi bölgelerini kendi uygun gördükleri şekilde yönetmek için ve benzeri nedenlerle başlatılan “sivil direnişler”di. Bazen Osmanlı yöneticilerinin otoritelerini beklenmedik ölçüde sergilemeleri de Kürtlerin devlete yabancılaşmasına yol açmıştır. ... Kürtlerin ayaklanmasının bir başka ve oldukça önemli bir nedeni de devletin merkezi bir yönetim kurma politikasıydı.

XIX. yüzyılda, etnik yönden pek türdeş olmayan (heterojen) bir nüfusa sahip Osmanlı'da direniş hayli yaygın bir olguydu. Devletin daha fazla yetkiyi kendi elinde toplamasıyla birlikte, imparatorluğun sınırlarında dört yüzyıldır özerk bir yaşam sürdürmüş olan Kürt aşiretler, aynı zamanda köylüler ve zaman zaman esnaf da huzursuz olmuştur. XIX. yüzyılda, Kürtlerin yanı sıra, Arnavutlar, Araplar gibi Türk olmayan Müslümanlar da Osmanlıların merkezileşme politikalarına karşı çıkanlar kervanına katıldılar. Bekleneceği gibi, merkezi yönetim sisteminin imparatorluğun değişik bölgelerinde aynı şekilde uygulanmasına karşı çıkmıştı. Kürtlere gelince, özellikle dağlık bölgelerde yaşayanlar, aşiretlerinde zorunlu askerlik uygulamasını silahlarına el konmasını ve kendi Hint-Avrupa dillerinin Arap alfabesiyle yazılma sınırı zorunlu tutulmasını istemediler.

Bu yüzyılda, merkezin otoriteyi tekelleştirmesinden Kürt beyleri de hoşnut değillerdi. Bazı Kürt beyleri eski özerk statüleri sürdürmeyi denediler, başaramayınca başkaldırdılar. Bazıları geleneksel haklarını korumaya çalıştılar, bazıları da Osmanlılar ile Safevileri birbirine düşürmeye çaba gösterdiler.

Mevcut haklarını sürdürmeye çalışan bir Kürt beyi, 1840'larda, halkını hep demir yumrukla yöneten ve diğer Kürt beylerinden daha fazla özerklik peşinde koşan Botan Emin Bedirhan Bey'di. Bedirhan Bey'in ayaklanmasını önce merkezi hükümetin planı Botan Emiriği'ni Diyar-ı Bekir ve Musul eyaletleri arasında paylaşmaktı. Bu yüzden Bedirhan

Bey isyan çıkardı. Fakat aynı zamanda o sırada konuğu olan iki Amerikalı misyonere de sultanla bağına koparmak niyetinde olmadığını söyledi. Bedirhan Bey'in misyonerlere gerçeği söylediği olasıdır; çünkü yeni milliyetçiler, büyük devletlerin yardımını, o devletlerin erişebildikleri vatandaşları aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır.

Beylerin özerklikten fazla bir şey istememesine neden olan diğer önemli bir etmen, onların geleneksel ve dini dünya görüşlerine sahip olmaları ve bu yüzden kendilerini İstanbul'daki halifeyle özdeşleştirmeleriydi. Ayrıca, beylerin meşruiyetleri dini temellere dayandığından, onlara göre temelde Müslüman olan bir imparatorluğun parçası olmak, bağımsız bir Kürt varlığının parçası olmaya tercih edilir bir durumdu. Bağımsız bir Kürt varlığında beyler, yandaşlarının gözünde dine dayalı meşruiyetlerini kaybedebilirler, böylece daha kötü duruma düşebilirlerdi.

Burada, isyan eden Kürt beylerinin bile bu eylemlerini kendi başlarına yaptıklarını da kaydetmek gerekir. Kürt beyleri, "haklarını çiğneyen" devlete karşı harekete geçerken diğer beylerle işbirliği yapmaya yanaşmamışlardır; çünkü o zaman kendi otoritelerinin bir kısmından vazgeçmek zorunda kalabilirlerdi. Beylerin bu tutumları, aralarında ciddi parçalanmalara yol açmıştır. Birlikte ayaklanmaları hemen hemen hiç mümkün olmamış, hatta bazen bazıları ayaklanırken bazıları bu isyanları bastırmak için devlete yardım etmiştir.

Kürtlerin, etnik bir grup olarak en uzun ve en saf bir soya sahip olduğu düşünülmektedir. ... Bu özellikle köylerde ve kentlerdeki yerleşik Kürtlerden ziyade dağlık yerlerde göçebe hayatı süren Kürtler için doğrudur. Bu nedenle, köylerde ve kentlerde yerleşik Kürt beyleri milliyetçi duygulara sahip olmamışlardı, çünkü bir ölçüde Osmanlı yaşamıyla bütünleşmişlerdi. Öte yandan, yerleşik olmayan Kürt beyleri de Kürt milliyetçisi tavrı sergileyememişlerdi, çünkü birlikte hareket edememişlerdi.

Bu nedenlerle, Kürtlerin tarihinde yalnızca birkaç bağımsız Kürt yönetimi ortaya çıkmış ve bu bağımsız yönetimler de Kürtlerin ender olarak uzun süre yaşadıkları bölgelerde kurulmuşlardır. Üstelik bu bağımsız Kürt yönetimlerinin hemen hemen tamamı kurucularından daha uzun ömürlü olmamıştır. Ayrıca, uzun süre özerkliğe sahip olan, Bitlisli beylerin başında olduğu bağımsız Kürt yönetimleri de tam bağımsız değillerdi. Bunun nedeni, bazen Osmanlıların yanında onların düşmanlarına karşı savaşmaya zorlanmaları, bazen de, 1820'lerin ve 1830'ların Muhammed Paşası ve 1840'ların Bedirhan Bey'i gibi Kürt beylerinin Osmanlılar tarafından derhal etkisiz hale getirilmeleridir.

Kürtlerin bağımsız varlıklarını sürdürmemelerinin, böylece gerçek milliyetçilere dönüşmemelerinin diğer nedenlerine yukarıda değinilmişti. Kürtler temelde aşiretlerine bağlıydı. Aşiret geleneği ve göreneklere aykırı davranışları zordu; aksi halde aşiretin diğer üyelerini kendilerine düşman edebilirlerdi. Ayrıca, aşiretler arasında otlatma hakları ve evlilik gibi nedenlerle her zaman şiddetli kan davaları süregelmişti. Bu koşullar altında aşiretler arası işbirliği çok azdı ve işbirliği yaptıkları zaman ise aralarında uyum sağlamaları kolay olmamıştır.

Eğer şeyhlerin ve ağaların yanı sıra milliyetçi özlemler taşıyan eğitilmiş kadrolar da olsaydı aşiret baskısının üstesinden gelinebilirdi. Bu kadrolar statükoyu sürdürmekten çok değiştirmeye çaba gösterebilirlerdi. Fakat geleneksel olarak Kürtlerin yetişmiş kadroları genellikle bölgelerinin dışında yaşamlarını sürdürdüler. Bazı Kürt bilim adamı, hukukçu, gazeteci ve diğer meslek sahibi kişiler kendi memleketlerinde yaşadılar, fakat bu kişiler kendi toplulukları üzerinde fazla etkili olamadılar.

Kürtlerin saflarında milliyetçi aydınlar olsaydı bile, hem ortak bir dilin olmaması hem de eğitim eksikliği nedeniyle ortak hareket etmeleri ve siyasi işbirliği yapmaları da zordu. Kürtlerin, kendilerine milliyetçi duygular aşılacak ulusal bir otorite merkezi hiçbir zaman olmamıştır. Bu da onların ortak düşünceler geliştirmelerini ve bu düşüncelerini içselleştirmelerini hemen hemen olanaksızlaştırmıştır.

II. Abdülhamid ve Kürtler

XIX. yüzyılın sonunda, yani II. Abdülhamid döneminde ve daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmelerden yararlanmak, Kürtleri daha fazla boyunduruk altına almak, böylece zorla asimile etmeye hazır hale getirmek gibi bir politika izlememişti. Aksine, Kürt topluluğu içinde "cehaleti ortadan kaldırmak" ve onları imparatorluğun diğer unsurlarıyla eşit statüye sahip bir unsur haline getirmek amacıyla göçerleri yerleştirme ve çağdaşlaştırma politikası benimsemişti. II. Abdülhamid'e göre bu amaçlar, Kürtlere eğitim olanakları sağlayarak ve yaşadıkları bölgelerde belediyeler kurarak gerçekleştirilebilirdi. Böylece imparatorluğun diğer değerli unsurlarının sahip olduğu hizmetler Kürtlere de sunulmuş olacaktı. O zamanlar ve Cumhuriyet döneminde, devletin Kürtleri genetik olarak ilerleme kaydedemeyen gelişmemiş insanlar olarak algılamadığının altını çizmek gerekir. Devlet yalnızca Kürtlere değil, Türkler de dahil tüm unsurlara eğitilmesi gereken topluluklar olarak bakmıştır.

II. Abdülhamid'in kendisi asimilasyon projesinin mantıksızlığını kabul etmişti. Sultana göre imparatorluğu oluşturan Müslüman ve gayrimüslim unsurlar toplumsal ve dini haklarından asla vazgeçmezlerdi. Sultan ayrıca imparatorluğun ortak bir dili olmadığını ve her ne kadar 1876 Anayasası'nın 18. maddesinde ülkenin ortak dilinin Türkçe olduğu belirtilse de imparatorlukta unsurların hiçbir zaman kendi dillerini bir kenara bırakıp Türkçeyi resmi dil olarak tanımayacaklarına da inanıyordu. II. Abdülhamid, bu koşullar altında, ülkede yaygın bir "milliyetçi" duygunun gelişmesinin mümkün olmadığını sonucuna varmıştı. Sultan imparatorlukta Osmanlı hanedanının başı olarak kendisine sadık çeşitli Müslüman

etnik unsurları birleştirmek için İslamiyet'i kullanmayı denedi. Ancak İslamiyet'i, "farklı"yı "aynı" yapmak için kullanmaya çalışmadı. Son çözümlemede, II. Abdülhamid zorla asimilasyon değil gönüllü entegrasyon taraftarıydı.

II. Abdülhamid, hanedanın, ayrıca hem Türk unsurunu geliştirmesi hem de diğer Müslüman unsurların, özellikle Kürtlerin imparatorluğa sadakatini kazanması gerektiği sonucuna varmıştı: "Artık, sınırlarımız içinde, dinimizi paylaşanları ve [dolayısıyla] bizden olanları hoş görebiliriz ['iyi geçinebiliriz']. Anadolu'daki Türk unsurunu güçlendirmek ve [aynı zamanda] Kürtleri bizden biri yapmaya öncelik vermek zorundayız."

II. Abdülhamid'in bu konudaki somut planı, ileri gelen Arnavut, Arap ve Kürt aileleri ile aşiret reislerinin çocuklarını eğitmek, böylece bu çocukları ileride babalarının izinden gidecek, yani geleceğin beyleri olmaya çaba harcayacak yerde Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde devlet görevlisi olmalarını sağlamaktı. Sultan bu çocuklara iyi davranılmasını emretti böyle hareket edilirse onların da yönetici oldukları zaman halka iyi davranacaklarını düşündü. II. Abdülhamid böyle bir politika izlenirse Kürtlerin ve aynı zamanda gayrimüslim unsurların hanedanın sadık tebaası olarak kalmalarının sağlanabileceği inancındaydı. İmparatorluluğun uzun süre ihmal edilmiş unsurları olan Kürtlere yönelik olarak etnik değil insani bir politika planlamıştı.

Benimsenen politikanın gerisinde etnik amaçların yatmadığı, 1892 yılında İstanbul'da açılan ve Aşiret Mektebi (Aşiret Okulu) olarak adlandırılan okula öğrenci seçiminde ve bu okulun eğitim programında da açıkça görülmektedir. Öğrenciler, vergi vermekten kaçarak ve sık sık isyan çıkararak en çok sorun yaratan aileler ile aşiretlerin çocukları arasından seçilmişti. II. Abdülhamid, özellikle bu Kürtlerin, çağdaşlaştırılırsa devlete sorun çıkarmayacaklarını umuyordu.

Aşiret Mektebi hakkında söz edilmesi gereken bir başka nokta da eğitim dilinin Türkçe olmasıdır. O zamanlar Kürtçenin "basit [yeterince gelişmemiş] bir dil" olduğu düşünülüyordu eğitim dili olarak kullanılması yasaklanmıştı. Osmanlı'ya göre, izlenen bu politika Kürtlere karşı saygısızca bir tutumdan ziyade gösterilen özel ilginin bir sonucuydu.

O dönemdeki ünlü Kürtlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürtçe eğitim yapılmasını istedikleri doğrudur. Fakat bu görüşle dile getiren Kürtler de etnik bir temelden hareket etmemişlerdir. Son çözümlemede onlar da Osmanlı'dan farklı düşünmemektedirler. Bu Kürtlerden birisi, bir İslami hareketin kurucusu ve öğretmeni çağdaş Türkiye'de etkili bir dini tarikatın —Nurculuğun temelini oluşturmuş olan Bitlisli Said-i Nursi'dir (1876- 1960). Said-i Nursi, II. Abdülhamid'e bu mesele hakkında yazdığı dilekçede şu görüşü dile getirmiştir: "Doğulular Osmanlı ulusunu önemli bir parçasıdır (aynen) ... Anadolu'ya birkaç çağdaş okul açılmıştır, fakat yalnızca Türkçe bilenler bu okullardan yararlanabilmektedir. [Sorunun çözümü] hükümetin Doğu Anadolu'da ... [eğitimin yerel dillerle yapılacağı çağdaş] okullar açmasıdır. [Bu okullar] ulusal eğitimin temeli olacaktır. [Bu eğitimin atacağı] temel, birliğin ve bütünlüğün kaynağı olacaktır. Böylece ... [Doğu'da yaşayan insanlar] anayurdumuzun sağlam bir parçası olacaktır. Ve bu, onların doğal çağdaşlık yeteneklerini ve güçlerini kanıtlayacaktır."

Her ne kadar II. Abdülhamid de başka bir nedenle Kürtlerden "vahşi" diye söz etmiş ve Osmanlılar, Kürtler için "uygarlaşmamış" terimini sık sık kullanmış olsa da bunlardan, Osmanlı Devleti'nin Kürtlere "ırkçı" bir görüşte yaklaştıkları sonucu çıkarılmamalıdır. Aşiret yapıları nedeniyle Kürtlerin o zamanlarda pek çok kimsenin gözünde olumlu bir imgesi yoktu, bunun sultanda ve diğerlerinde bir etki bırakmış olması mümkündür. Kürtlerin "inatçı" oldukları düşünülmüş ve yönetilmesi güç insanlar olarak algılanmışlardır.

Ziya Gökalp ve Kürtler

1910'lu yıllarda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşleri ile politikaları üzerinde önemli etkisi olan, aynı zamanda 1920'lerin başında Cumhuriyet'in kurucularını da bir ölçüde ve belirli bir süre etkileyen Ziya Gökalp (1876–1924) kültürel etkileşim sürecinin son evresinin düşünsel temelini de hazırlamıştı. Gökalp, ulusu "coğrafi, ırksal, siyasi ya da iradi bir olgu" olarak değil, kültürel bir varlık olarak algılamıştı. Türkler ile Kürtlerin, bin yıllık ortak dine, kültüre, coğrafyaya sahip olmaları sonucu yavaş yavaş fiziksel ve kültürel bakımdan kaynaştıklarını düşünmüştür.

Gökalp aynı zamanda 1930'ların sonunda bazı düşünürler gibi, Kürtleri "dağ Türkleri" olarak görmemişti. Kürtlerin, belirgin Türk özellikleri gösterseler de etnik bakımdan Kürt olarak kaldığına dikkat çekmişti. Ayrıca, kültürel etkileşimin ya da kendi deyişiyle "ulusal özelliklerini yitirmenin" iki yönlü bir olgu olduğunu ileri sürmüş ve kentlerde yaşayan bazı Kürtlerin Türkleştiğini, kırsal bölgelerde yaşayan bazı Türklerin ise Kürtleştiğini belirtmişti.

Gökalp'e göre, Kürtlerde vatan (yurt) kavramı yoktu; onun yerine aşiretlerine güçlü bağlarla bağlıydılar. Aşiretlerine duydukları bu bağlılık nedeniyle askerden kaçmışlardı. Vergi vermemişler, gelirlerinin bir miktarını, kendi yörelerindeki şeyhlere ve önemli dini kişilere aktarmışlardı. Mahkeme kararlarına uymamışlardı, çünkü yasa ve yönetmeliklerin yazıldığı dili (Türkçeyi) bilmiyorlardı. Kürtlerin aşiretlerine aşırı sadakati ve kural tanımazlıkları birleşerek yasadışı bir yaşam sürmelerine yol açmıştı. "İçinde [buldukları]... içler acısı durumun" nedenlerinden biri, yaşadıkları bölgelerin çöllerden ve dağlardan oluşan coğrafyasıydı. Gökalp'e göre, çöllerde yaşayanlar, kendilerini güçlü Arap kabilelerine karşı korumak için aşiretler biçiminde örgütlenmek zorundaydılar Geçit vermez dağlarda yaşayanlar vadide yaşayanlara saldırmak ve onları soymak zorundaydılar, çünkü başka geçim kaynakları yoktu.

Gökalp, bunları düşünerek, Kürtlerin zorla asimile edilmesinin değil, dağlarda yaşayan Kürtlerin Osmanlı yaşamına entegre edilmesinin gerekli olduğu sonucuna varmıştı. Bu nedenle Kürtlerin dağlardan indirilip vadilerde toprak verilerek buralara yerleştirilmelerini önermişti. Kürtlerin iskân çalışmalarında istihdam edilmesini de tavsiye etmişti. Gökalp de, II. Abdülhamid gibi, devletin yerel askeri birimler oluşturması ve bu birimlere Kürtlerin atanması fikrini ortaya atmıştı.

O sıralarda, en azından bazı Kürt aydınlar Gökalp'ten farklı düşünmüyordu. 1908 yılında, 1842–1847 döneminin ünlü Kürt lideri Bedirhan Bey'in torunu Emin Bedirhan'ın girişimiyle İstanbul'da Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (Kürt Yardımlaşma ve Gelişme Derneği) kuruldu. Demek bir süre sonra *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*'ni çıkardı. Gazetenin 5 Eylül 1908 tarihinde yayımlanan sayısında, XIX. yüzyılın bir başka ünlü ailesinin oğlu olan Babanzade İsmail Hakkı Bey, Kürt aşiretlerinden birini, "Her şeyden önce Müslüman, sonra safkan Osmanlı ve ancak üçüncü olarak Kürt olduğu için onurlu bir aşiret" olarak nitelendirmişti.

XVI. yüzyılda Bitlis Emiri Şeref Han, 1597 yılında kaleme aldığı ve Kürt tarihiyle ilgili önemli bir kaynak eser olan *Şerefname*'sini Farsça yazmıştır. *Şerefname* 1667 yılında Kürtçeye değil, Türkçeye çevrilmiştir.

O yıllarda, Kürt milliyetçiliği de geliştiği ölçüde, kültürel bir milliyetçilikti. 1914 yılında Barzan, Bitlis ve Süleymaniye ayaklanmalarında olduğu gibi, ara sıra siyasi istekler arasında dilden de söz edildiği bir gerçektir. Fakat o dönemlerde Kürt milliyetçiliği Osmanlı olmaya devam etmişti. Örneğin, *Kürdistan* (1908–1912) ya da *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*'nin temsil ettiği Kürt basını Kürt olmayı, bağımsızlık ve egemenlik talepleri yapmadan geleneksel anlamında almıştı. Cemiyetin, Osmanlı ordusu içinde Kürt birimleri değil aşiret sistemine dayalı "ulusal" bir Kürt gücünün açıkçası bir Kürt ordusunun kurulması gerektiği görüşlerinin de işitildiği doğrudur. Ancak bu görüşü ortaya atanlar büyük bir olasılıkla azınlıkta kalmıştı. Nitekim bir bütün olarak Kürtler, Birinci Dünya Savaşı'nı Türklere karşı milliyetçi duyguları güçlendirmek için fırsat bilmemişti. Savaşın ardından İngilizler ve Fransızlar Osmanlı'nın eski dışişleri bakanlarından Said Paşa'nın oğlu ve daha önce diplomat olan Kürt Şerif Paşa'yı, "kurulacak Kürt devletinin" sınırları üzerinde anlaşmaya razı etmek üzere Paris Barış Konferansı'na (25 Haziran 1919–12 Şubat 1920) davet ettiği zaman, Doğu ve Güneydoğu halkından, kendilerini temsil etmediğini bildiren pek çok protesto telgrafı almıştı.

23 Ağustos 1909'da çıkarılan Demekler Yasası, hem bütün siyasi partileri hem de yalnızca Kürt derneklerini ve kulüplerini değil benzer amaçlar taşıdığı düşünülen bütün dernekleri ve kulüpleri de yasaklamıştı. İmparatorluğun unsurları arasında milliyetçiliğin yayılması belirli bir düzeye ulaştığında devlet kendisini, oluşturdukları tehditlerin derecesine bakmaksızın Türk olmayan bütün etnik gruplara karşı ciddi önlemler almaya zorunlu hissetmişti. Gerçekten, Dernekler Yasası'nın ardından Eşkıyalığı ve Ayaklanmayı Önleme Yasası çıkarıldı (27 Eylül 1909); bu yasa uyarınca Türk olmayan bütün unsurların silahlarına el konacak ve sorun yaratanları etkisiz hale getirmek için özel askeri birimler kurulacaktı. Ayrıca, ilk kez gayrimüslimleri askere alma hazırlıkları da yapıldı. Bundan başka, devlet bütün gayrimüslimlere Türkçe öğrenmeyi zorunlu kılmaya çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında, devletin gözünde imparatorluğun Türk olmayan bütün unsurları "disiplinsiz davranmaya başlamışlardı". Geri kazanılabileceği düşünülen Kürtler dahil, tüm bu unsurlara karşı etkili önlemler alma zamanı gelmişti.

4. Yeni Bir Kimlik Arayışı

Huzursuz halkın sosyoekonomik düzeyini yükseltme ve yurtseverlik duygularına hitap etme çabalarına paralel olarak, daha önceki 'tam eşit değil fakat farklı ve kabul edilebilir' politikasından "bütünleşmiş ve eşit" yaklaşımına geçme girişiminde de bulunulmuştu. Osmanlılık önceleri yönetici zümrenin kimliğini oluştururken şimdi artık imparatorluğun bütün unsurlarını bir arada tutmak için üst topluluk (subra-communalism) kimliği olarak kullanılıyordu. Yeni anlamıyla Osmanlılık ile Osmanlı'nın bütün unsurlarının "entegrasyonunun" ve bazen "kardeşliğinin" sağlanması amaçlanıyordu. Tanzimat döneminde (1839–1876) başlangıçta imparatorlukta bütün vatandaşları yasa önünde eşit tutarak bu amaçlara ulaşabileceği düşünülmüştü. Buna karşılık 1860'ların Genç Osmanlıları devletin kurtuluşunu parlamenter bir sisteme geçilmesinde gördüler; onlara göre, hem Müslüman hem de gayrimüslim vatandaşların böyle bir yönetim sistemine katılması onlarda aynı vatana bağlılık duygusunun gelişmesine yardımcı olacaktı. Genç Osmanlılar hareketinde önemli rol oynamış olan Namık Kemal'e göre, temsili meclis büyük bir birleştirici güç olabilirdi. Ona göre, özgürlük de birleştirici bir unsur olarak çok önemliydi; parlamenter sistem siyasi katılımı, dolayısıyla birliği sağlayabilirdi. Namık Kemal, ayrıca, halkların birliği kavramının, halkların uyum içinde yan yana fakat din duvarıyla birbirinden ayrılmış olarak yaşamaları düşüncesinin yerini alması gerektiğini ileri sürmüştü. Halkların birliği olgusundaki farklılıkların birliğini bir sakinca olarak görmemişti; ona göre eğer doğru bir politika benimsene, farklılık, gelişmek için itici bir güç işlevi görebilirdi.

Namık Kemal'in düşündüğü "birliğin" etnik çağrışımları yoktu. Arnavut kökenli olan Namık Kemal, Osmanlılığı, kendi Arnavut ve Osmanlı "çift kimliği"ni yeterince açıklayan bir kavram olarak görmüştü. Her şeyden önce kendi etnik topluluğuna değil, Osmanlı İmparatorluğu'na yararlı olmak istemişti. Nitekim Genç Osmanlılar Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarını öncelikle farklı dinlerin yandaşları, ikincil olarak da farklı etnik grupların üyeleri olarak algılamışlardı.

Genç Osmanlıların, Cevdet Paşa gibi diğer düşünürlerin ve hatta birkaç gayrimüslim devlet adamının imzasını taşıyan 1876 Osmanlı Anayasası, dini ve mezhebi ne olursa olsun bütün vatandaşların "Osmanlı" olduğu hükmünü getirmişti (madde 8). Bu anayasaya göre, bütün Osmanlılar yasa önünde eşitti; aynı haklara ve sorumluluklara sahipti; dinleri nedeniyle ayrımcılığa uğramayacaklardı (madde 17); kamu görevlerine atanma, yalnızca resmi dili bilmeye ve yeteneğe bağlı olacaktı (madde 18 ve 19).

Osmanlı Devleti de, bütün vatandaşlarının artık kendilerini gerçekten Osmanlı hissetmelerini sağlayacak çeşitli önlemlere başvurmuştu. Müslüman ve Hıristiyan gönüllülerden oluşan bir askeri birlik kurmuştu. Bu birliğin bayrağında, hilal ve haç yan yana yer alıyordu. Basın bu askeri birliği geniş çapta tanıtmaya teşvik edilmişti. *İttihad* (Birlik) gazetesinde Müslüman-Hıristiyan işbirliği hakkında haberler yer almıştı. Gazete, okuyucularını Osmanlı birliğinin büyük ölçüde kabul gördüğüne ikna etmeye çalışmıştı. Artık, Osmanlıların etnik Türklerinden bile söz edilse, "Türk" değil "Osmanlı" sözcüğü kullanılıyordu. Durum, "Türk" terimi eski aşağılayıcı anlamını yitirmeye başladığı zaman bile böyleydi ve ilk kez bazı Türkologlar, etnik bir topluluğun üyesi olarak Türklerden söz ettiklerinde bile "Osmanlı" sözcüğünü kullanmışlardı.

Ne var ki uygulamada bu politikanın başarılı olması güçtü. Osmanlılar Avrupa devletlerini, imparatorluğun gayrimüslim unsurlarını kendi devletlerini kurmaya kışkırtmaktan vazgeçmeye ikna edemediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün unsurlarına eşitlik tanıyan 1856 İslahat Fermanını hazırlayan Sadrazam Ali Paşa, Avrupalı devlet adamlarını, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının Avrupa'daki güç dengeleri bakımından olumsuz sonuçları olabileceğine inandıramadı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim unsurlar da (Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve diğerleri) yalnızca eşitlik ve/ya da temsil değil, bağımsızlık peşindeydiler Midhat Paşa'nın, yönetimi altındaki ili sosyoekonomik yönden kalkındırma çabalarına karşın Bulgarlar ayrılıkçı ve devrimci hareketler başlattılar. Rumenler ve Sırlar, Midhat Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altında federal bir Romanya ve Sırbistan devlet kurma planlarına karşı çıktılar. Pek çok Hıristiyan'ın gözünde Osmanlı Devleti, kendilerini [Hıristiyanları] özgürlükten, dolayısıyla ulusal gelişimlerini tamamlamaktan yoksun bırakan ve Müslüman çoğunluğun yönettiği bir Türk devletiydi.

Gayrimüslimleri imparatorluğun safları arasında tutmanın mümkün olmayacağı açıkça anlaşıldıktan sonra bile Osmanlılar zor kullanarak asimilasyon stratejisi benimsetmeyi düşünmediler. ... Devletin kendine seçtiği hedef Müslüman unsurların sultanın şahsında temsil edilen devlet bağlılığının güçlendirilmesiydi.

Şimdi "devletin Müslüman boyutu" vurgulanmaya başlanmıştı. "Türklük" ve "Türkçülüğün", eğer etnik bir topluluğun toprakları olarak algılanırsa "vatan sevgisi"nin imparatorlukta Müslümanları bölebileceği düşünülüyordu.

Sultanı en çok ilgilendiren şey, Arnavut, Arap ve Kürt tebaanın, Osmanlı hanedanının başı olarak kendisine bağlılıklarını korumaktı. Bu amaçla İslamcılığı Osmanlılıkla birleştirdi ve aslında Türklerden çok diğer Müslüman unsurların yararına olan politikalar izledi. Örneğin, çok geçmeden Araplar, Osmanlı devlet memurlarının yaklaşık yüzde 15'ini oluşturdu. İleri gelen Araplar, yerel idari kurumlarda görev aldılar; unvan, madalya ya da emeklilikle ödüllendirildiler. Bundan başka, bu Arap ileri gelenleri vilayetlerin protokol listelerinde ön sıralara yerleştirildiler. Araplara ve yerleşik dilleri olan Arnavutlar gibi diğer Müslüman gruplara, kendi dillerinde eğitim yapacakları okul açma izni verildi. Hatta bu unsurlar, ayrılıkçılığı savunmamaları koşuluyla kendi kültürlerini ve kimliklerini de geliştirebileceklerdi. Bu politika, kısmen II. Abdülhamid'in, etnik milliyetçiliğin gayrimüslimlere has bir olgu olduğu görüşünün ürünüydü. Öte taraftan, imparatorluk gayrimüslim unsurlarının pek çoğunu kaybettiğinden etnik milliyetçiliğin şimdi de Müslüman gruplar arasında yayılabileceği korkusu da vardı. 1900 yılında, II. Abdülhamid, Anadolu'yu Arabistan'ın hac ziyareti yapılan kentlerine bağlamak için "kutsal" Hicaz Demiryolu'nun inşaatını başlattı. O dönemde Osmanlı eğitim sisteminde, etnik özellikler ve dil ayrımları dikkate alınmıyordu. İmparatorluğun bütün Müslüman unsurlarını bir arada tutmak için daha çok inanç birliği vurgulanmaktaydı.

Türkçülük

Osmanlı padişahlarının, önce Osmanlılığı sonra Osmanlı-İslamcılığa sarılarak imparatorluğun bütün unsurlarını hanedanlık şemsiyesi altında tutmak için gösterdikleri büyük çabalara karşın, gayrimüslim unsurlar Osmanlılık, Türk olmayan Müslümanlar da Osmanlı-İslamcılık formülünü reddettiler. Bu nedenle, ülkeyi dağılmaktan kurtarma sorumluluğu geri kalan Türklerin omuzlarına yüklendi. Bu durum, Türkler arasında daha önce bulunmayan ulusal bilinç duygusunun geliştirilmesini zorunlu kıldı. Ulusal bilinçten kaynaklanan ulusal birliğin Türkleri bir arada tutabileceği ve böylece imparatorluğun artakalan topraklarını savunabilecekleri düşünülüyordu.

Fransız Leon Cahun ... "Büyük Türk uygarlığından" söz etmiş ve Türklerin Çin kültürü ile eski İran kültürü arasında köprü görevi yapmış olduğunu ileri sürmüştü. Genel olarak, bu Türkologlar Türk tarihi hakkında, dolayısıyla "Türklerin" dünya uygarlığına katkıları hakkında "pek çok şeyin unutulduğu ya da göz ardı edildiği üzerinde durmuşlardı". Eserleri Osmanlıcaya çevrilmiş olan Vambery, Türklerin Macarlar, Finler ve Estonyalılarla aynı dil ve "ırk" grubu (Turanî olarak bilinen grup) içinde olduğunu söylemiş, Türk dilini, kültürünü ve uygarlığını araştırmıştır. O sıralarda, Azerbaycan kökenli Rus Hüseyinzade Ali (1864-1941) Ağaoğlu Ahmed (1869-1939) ve Kazanlı Volga Tatarı Yusuf Akçura (1876-1935) gibi milliyetçiliği inceleyen, İstanbul'a gelmiş araştırmacılar da vardı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurları ile

Orta Asyalı Türkler arasında, dillerinde var olduğu düşünölen benzerliklere dayanarak etnik bir bağ kurmaya çalışmışlardı.

1913 yılına kadar, Türkler kendilerini pek de "Türk" olarak algılamamışlardı. Ancak, Türklerin imparatorluğun Trakya'daki son toprak parçasını ellerinden bırakmamak için mücadele ettikleri 1912–1913 Balkan Savaşı'ndan sonra bazı Türkler ulusal bilinç kazanmaya başlamışlardı.

XIX. yüzyılda da Türk diline gösterilen ilginin arkasında etnik, dolayısıyla asimilasyonist bir amaç yoktu. Devletin sunduğu hizmetlerin çoğalması, yalnızca bürokratik işlemlerin değil aynı zamanda bu işlerin yürütöldüğü araçların da basitleştirilmesini gerektiriyordu. Osmanlı'da ise hem aydınlar ile kitleler arasında hem de farklı etnik ve dini topluluklar arasındaki dil engelleri yeniliklerin halka anlatılmasını olanaksızlaştırmış, bu nedenle "halk bu yeniliklerin değerini bilememişti". Bu yüzden, öğrenilmesi ve anlaşılması kolay bir dile gereksinme vardı; böylece halk yeni uygulamaları kolayca anlayabilecek ve günlük yaşamında bunlardan yararlanabilecekti. Bunun için, bazı idari kararlarla, süslü ve zor anlaşılır Osmanlıcadan basit Osmanlıcaya dönölmesi zorunlu hale geldi.

1850 yılında İmparatorluk Sanat ve Bilim Akademisinin (Encümen-i Daniş) kuruluşunun gerekçesi de aynıdır. Akademinin kuruluş yasasında (Encümen-i Daniş Nizamnamesi'nde) şöyle denilmekteydi: "Eskiden pek çok yazara göre önemli olan, belagattı [etkili ve güzel söz söyleme yeteneği]. ... Bunlar yalnızca ifade biçimlerini nakışlarla süslemek için yaşadılar, çeşitli şiir tarzlarının ve abartılı dilin ötesine geçemediler. ... Bu tür yazılar, tahmin edilebileceği gibi, yalnızca eğitim görmüş kişilerce anlaşılır ve beğenilirdi; bunlar halka bir şey ifade etmezdi. Fakat istenen bir şey olan uygarlığa ancak çeşitli bilgilerin halka yayılmasıyla ulaşılabilirdi çok iyi bilinmektedir. Sonuç olarak, bir yandan zevk sahibi kimseleri eğlendirmek amacıyla edebi eserlerin yazılması teşvik edilirken bir yandan da halk arasında eğitimi yaygınlaştırmak için basit bir üslupla, halkın anlayabileceği şekilde yazılmış bilim ve teknoloji kitapları hazırlanması gereği vardır."

Osmanlıcılığa İslamcılığı da katan II. Abdülhamid, basit bir dil kullanılarak kamu bürokrasisinin hızlı ve verimli çalışmasının sağlanmasından yanaydı. Örneğin, genç bilginlerin büyük ulemayı (din bilginleriyle) tartıştığı huzur derslerinin (huzur-ı hümayun derslerinin) eskiden olduğu gibi Arapça değil Türkçe verilmesini buyurmuştu; amaç, Arapça bilmeyen pek çok katılımcının tartışmaları izlemesini sağlamaktı. Daha genel olarak, basit Türkçeye yazmak Jön Türklerin gazetesi *Tercüman-ı Ahval*'le [(1860–1866) başladı, bunu diğerleri izledi.

Araplar ve diğer Türk olmayan Müslümanlar da yalın bir Türkçeyle yazma ve konuşma konusunda benzer bir anlayışa sahiplerdi. Bu yöndeki çabaları, gelişen Türk milliyetçiliği olarak yorumlamadılar; tersine bunu etkili bir iletişim aracı yaratma çabası olarak gördüler. Dolayısıyla, Müslüman Arapların, Çerkezlerin, Gürcülerin ve Osmanlı ülkesindeki diğer toplulukların konuşma dili olarak genellikle Türkçeyi tercih etmelerini akla yakın buldular. Türkçenin sadeleştirilmiş biçimini, devlet dili ve çağdaşlık olarak kabul ettiler.

Türkçe eğitimin temel nedeninin zorla asimilasyon değil idari gereklilik olduğu, nüfusun çoğunluğu Türk olmayan vilayetlerde açılan devlet okullarının sayısının sınırlı olmasından da anlaşılabilir. Nüfusun çoğunluğunun Arap olduğu illerdeki ilkokullarda temel öğretim dili olarak Arapça kullanılmaya devam ediyordu. Çeşitli gayrimüslim milletlerin geleneksel öğretim programlarını izlemelerine de engel olunmuyordu. Eğer bu milletler eğitim programlarına Türkçeyi de almışlarsa, bu onların kendi kararlarının sonucuydu. Gayrimüslimlerle ilgili bu özel düzenlemenin, 1894 yılında Türkçenin bütün okullarda zorunlu ders olarak okutulmasını öngören bir ferman çıkarılmasına kadar sürdüğü gerçektir. Öte yandan 1894 düzenlemesinin de hem bireylere hem de bir bütün olarak "ulusun gelişmesine" katkıda bulunacağı savunulmuştur.

1894 yılında çıkarılan bir fermanla devlet okullarında yalın ve açık bir Türkçe kullanılması kurala bağlandı. Hedef, gene öğrenmesi ve anlaşılması kolay, çok amaçlı bir dilin yaygın kullanımını sağlamaktı. Bu kez de amaç, imparatorluğun değişik unsurlarını Türkçe konuşmaya zorlayarak asimile etmek değil, bu unsurlar arasında iletişimi kolaylaştırmaktı.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen düşünürleri, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'ti. Rusya doğumlu bir göçmen olan Akçura Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler ile Orta Asya'daki Türkler arasında bir bağ kurmaya çalışmıştı. Bu iki Türk grubu arasında dil benzerliği olduğu için dili milliyetçiliğin belirleyicisi olarak almıştı; bu nedenle milliyetçiliği etnik milliyetçiliğe yakındı. Bir Osmanlı Türkü olan Ziya Gökalp'e göre ise, tersine, milliyetçiliğin belirleyicisi kültürdü. Fakat son çözümlenmede, hem Gökalp hem de genel olarak Akçura, etnik kökeni ve dini farklı olanları "öteki"leştirmeyen bir milliyetçilik anlayışının savunucularıydı.

Akçura laik ve "ırkçı" ["etnik" olarak anlaşılması gerekir] ilkeler üzerine kurulu gelişmiş bir Osmanlı toplumuna gereksinme olduğu kanısındaydı. Akçura laiklik gereksiniminin altını çizmişti, çünkü çağdaş, bilimsel, yani Batılı eğitimin, gerekli reformların anahtarı olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle birleştirici unsuru din olan bir ulus düşüncesine karşıydı. Nitekim Akçura, İslamiyet'e gönderme yapılmadan tanımlanan bir etnik Türk topluluğuna atıfta bulunduğu için "ırk" terimini kullanmıştır.

Gökalp'e göre, tarihte aşiret toplumlarından dini toplumlara ve en sonunda uluslara doğru bir gelişme olmuştur. Bu, insanlar arasında birincil bağ olan dil ve ırkın [burada ve Gökalp'in görüşlerinin yer aldığı başka yerlerde "etnik özellik" olarak yorumlanmalıdır] yerini zamanla önce dine, en sonunda da evrensel uygarlığın ve yerel kültürün karışımına bırakması demektir. Gökalp, ulusun kültürünü muhafaza etmesi gerektiğini düşünüyordu, çünkü kültür ulusun daha da ilerlemesi için bir esin kaynağıydı.

Gökalp'in Türkçülüğünün "evrensel uygarlık" boyutu da "uygarlıkların çatışmasına" yol açmayacaktı. Çünkü Gökalp'e göre tek bir uygarlık —Batı uygarlığı— vardı, Türklerin de bu uygarlığa dahil olması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre, "[Türklerin] kendi kültürlerinin ürünü olan erdeminin yanında 'uygarlığın erdemine de' sahip olmaları gerekiyordu, çünkü... Türkler yalnızca ulusal bir kültüre değil belirli bir uygarlığa da aitti. Yani, ... [Türklerin] yalnızca... ortak bir kültürü, vatani, dili ve dini paylaştıkları... insanlara değil... aynı uygarlığı paylaştıkları... insanlara da yakınlık ve saygı göstermeleri gerekirdi."

İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra, Turancı görüşlere ilgi duymaya başladılar. Bu dönemde Rusya'nın çökeceği ve bütün Turan Türklerinin birleşeceği umutları doruğa çıkmıştı. Cemiyetin liderleri, böyle bir büyük projeye uğraşan pangermen hareketinin yandaşları tarafından kışkırtılıyorlardı. Almanya'nın Rusya'yla mücadelesinden zaferle çıkacağına inandırılmışlardı.

Rumen kökenli fakat aynı zamanda nafia vekili (bayındırlık bakanı) olan Nicolae Batzarîa'nın durumu bu gelişmeye güzel bir örnek oluşturur. Batzarîa'nın, çift kimliğiyle ilgili olarak 1913 yılında yaptığı açıklama şöyledir: "Türk imparatorluğunun bu ırklar ve dinler mozaiki içinde doğmuş olan bizler... resmen 'Türk' tebaası değil Osmanlı tebaasıydık. Hiçbir belgede ya da yasada 'Türk' adı geçmezdi, yalnızca 'Osmanlı' ya da 'Osman' adı geçerdi. Osmanlı, Osman tarafından kurulan imparatorluğun bütün tebaasını içine alırdı. Türkler Osmanlıların bir parçasıydı. Osmanlı olmak asla Türk olmak değildi. Dolayısıyla, Türk olmayan Osmanlıların kamu hizmetine, meclise ya da Divan-ı Hümayun'a (Bakanlar Kurulu) girmesi Türkleştikleri demek değildi... Dolayısıyla, Divan-ı Hümayun'da sadrazam bana 'Senin [Rumen] kralın Balkan Savaşı hakkında ne düşünüyor ya da hükümetin ne yapıyor?' diye sorduğu zaman şaka yapmıyordu ve asla beni incitmeye çalışmıyordu. Etnik yönden beni Rumen, [Osmanlı Devletindeki] Rumen eğitimciler örgütünün eski üyesi olarak görüyordu ve Romanya'daki Rumenlerle aramda devam edebilecek duygusal bağları doğal kabul ediyordu."

Bu en azından yadırganacak bir durum değildi. Yukarıda değinildiği gibi, eğer milliyetçilik olgusu, çeşitli etnik ve/ya da dini toplulukları benzeşik bir yapıya dönüştürme çabası, yani etnik milliyetçilik olarak düşünülürse, Jön Türk devriminin başlangıç noktası milliyetçilik değildi. Jön Türk örgütünün çekirdeği Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'de oluşturulurken, kurucularının hiçbiri Türk kökenli değildi; kurucular, Arnavut, Çerkez ve Kürt'tü. Jön Türkler Türk milliyetçiliği gütmemişler, herkese aynı kuralları uygulayabilmek için yönetimi merkezileştirmişlerdi. Bu merkezîyetçi politikaya itirazlar yalnızca gayrimüslimlerden değil tarımla uğraşan gruplar, yöresel eşraf ve pek çok Müslüman dini kurumdan da gelmişti. Bir ara Jön Türkler yerinden yönetime eğilim gösterdiler; ama o sırada amaçları Arapları kendi yanlarına çekmekti. 1917 Aile Hukuku, dört ortodoks İslam mezhebinin de izlerini taşıyordu. Eğitim sistemi, etnik dillerde eğitime olanak sağladı. Örneğin, Irak'ta ilkokul öğrencilerinin Arapça, Kürtçe ya da Türkçe okuma kitapları vardı, daha sonra bu kitaplar Türkçe oldu, fakat sayfaların altında Arapça ya da Kürtçe çevirisi bulunurdu. Gayrimüslimlerin ilköğretim okullarında zorunlu Türkçe dersleri vardı, fakat eğitim kendi anadillerinde yapılırdı. Ortaöğretimde eğitim dili Türkçeydi; ne var ki ortaokullarda yerel dilleri kullanma seçeneği de verilmişti.

Art arda gelen iki Balkan Savaşı'ndan (1912–1913) sonra Osmanlıcılıktan Türklüğe doğru bir kayma olduğu gerçektir.

5. Oluşturulma Sürecinde Bir Ulus

Son Meclis-i Mebusan'ın (Osmanlı Meclisi'nin) halkın bağımsızlığını yeniden kazanma isteğini dile getirmek amacıyla Şubat 1920'de hazırladığı Misak-ı Milli'de, ne "Türkiye"ye ne de "Türkler"e değinilmişti; yalnızca çoğunlukla Müslüman Osmanlıların oturduğu ve "din, soy ve amaç birliği"nin bulunduğu düşünülen bölgelerden söz edilmişti.

İki ay sonra, Mustafa Kemal Atatürk, Meclis'te yaptığı bir konuşmada ilk kez "Türkiye" sözcüğünü kullanmıştı. "Türkiye" sözcüğü gene ilk kez 1921 yılında ülkenin resmi adı olarak kullanılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, bir süre egemen etnik grubun adını kullanmaktan kaçınmışlardı.

Öte taraftan Atatürk, yeni Cumhuriyet'in halkına yeni bir kimlik oluşturma sorumluluğuyla karşı karşıyaydı. Atatürk bu meseleye eğilmek zorundaydı, çünkü Atatürk ve Cumhuriyet'in diğer kurucuları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan dini topluluğu laik bir ulusa dönüştürmeyi amaçlamışlardı.

1925 yılında yaptığı bir konuşmada Atatürk şu görüşü ileri sürmüştü: "Şimdiki devlet yapımız ulusun bireyleri arasında yüzyıllarca sürüp giden ortak bağların niteliğini değiştirmiştir; ulusumuzun bireylerini şimdi bir arada tutacak olan, dini ve hizipsel bağlar değil Türk milliyetçiliği olacaktır."

Yeni ulus ve yeni Türk

Atatürk'ün kendi sözleriyle, "Toplumu oluşturan bireyler, geçmişten zengin bir hatıra mirasına sahip oldukları ve birlikte yaşamayı, bu zengin mirası korumayı içtenlikle istedikleri zaman 'ulus' adı verilen bir birlik oluştururlar." Atatürk, aklındaki kültürel mirasın, tarihsel yakınlıktan (tarihsel karabet), ortak erdemden (ahlaki karabet), ortak bir siyasi varlığa bağlılıktan (siyasal varlıkta birliktelik), ortak bir vatandan (yurt birliği), ortak bir kök ve soydan (soy ve köken birliği) ve ortak bir dilden (dil birliği) kaynaklandığı sonucuna varmıştı.

Diğer bir deyişle, Atatürk, ülkenin çeşitli unsurları arasındaki uzun tarihsel birlikteliğin bir ulusun ortaya çıkmasına yol açacağını düşünmüştü. Elli yıl sonra, İngiliz yazar David Hotham bu konuda genel olarak Atatürk'le aynı görüşü paylaşacaktır: "Bizim Türkler adını verdiğimiz... çağdaş Türkiye'nin halkının geçmişi, yüzyıllar boyunca Hititler, Frigyalılar, Keltler, Museviler, Makedonlar, Rumenler, Ermeniler, Kürtler ve Moğolların karışımından oluşmuş bir halka uzanır. [Bir aşamada, bir] ... avuç Türk diğerlerine eklendi, böylece 'Anadolu mozaigi' bu niteliğini korumaya devam etti. Ancak, bu toprakları fetheden yeni unsur (Türkler) etkili bir güce sahipti. Bu durumun sonucu olarak, Anadolu mozaigini oluşturan unsurlar Müslüman oldular; Türkçe konuşmaya başladılar ve... [önce Osmanlı ve sonra Türkiye] olarak bilinen bir ülkede yaşayan 'Türkler' olarak anıldılar."

Atatürk, değişik unsurların aralarında paylaştıklarının paylaşmadıklarından çok daha ağır bastığı sonucuna vardığı zaman, "Türk" ve "Türkçe" sözcüklerini, sıfat (farklı topluluklarla ilgili ancak onların kabul etmeyebilecekleri tanımlamalar) olarak değil, genel (jenerik) isim (başka yönlerden farklı bağımsız varlıklara yapılan ortak referans) olarak kullanmıştı. Bu noktadan hareketle, Türkiye'de yaşayan bazı bakımlardan farklı unsurların, birlikte bir ulus oluşturduklarını ileri sürmüştü.

Atatürk'ün bu yıllarda, hiç değilse görünürde hiçbir topluluğu dışlamayan bir milliyetçilik anlayışı benimsediği anlaşılmaktadır. "Hiç değilse görünürde" denmektedir, çünkü Atatürk'ün bu açıklamayı yaptığı sırada, "Türk" teriminin içine gayrimüslim vatandaşları da kattığını öne sürmek kolay değildir. Unutmamak gerekir ki Kurtuluş Savaşı sırasında Atatürk'ün başlıca uğraşı, ülkedeki Müslüman unsurları, Avrupa'daki gayrimüslim düşmanlara karşı birleştirmektir. 1923 yılında, İsmet İnönü de, Anadolu'da yaşayan topluluklardan söz ederken, gayrimüslim vatandaşlardan değil, iki Müslüman vatandaş grubundan -Kürtlerden ve Türklerden— söz etmiştir. İnönü, "Misak-ı Milli'deki 'Müslüman çoğunlukları' ibaresi Kürtleri de kapsar. Türkler ve Kürtler [birlikte] ulusu oluşturur. Her iki unsurun halkını tek bir antite (varlık) olarak düşünüyoruz" demişti.

Durum 1920'lerin ve özellikle 1930'ların Türkçülüğünde böyle değildi. Atatürk'ün kapsayıcı bir biçimde kullandığı "Türk" sözcüğünün gayrimüslimleri de içeriyor gibi görünmesine ve din ile etnisite temelinde vatandaşlar arasında ayırım yapmayan 1924 Anayasası'na karşın devlet uygulamada gayrimüslimlerle arasına mesafe koymuştu.

Etnik Türklerin gelenek ve göreneklerini içselleştirmeye soğuk bakan gayrimüslim vatandaşların bazı haklardan mahrum edilmesinin altında yatan düşünce, Atatürk'ün 13 Şubat 1931 tarihinde Adana'da yaptığı konuşmadan anlaşılabilir: "Dil bir ulusun en temel özelliklerinden biridir. Türk ulusunun [ayrılmaz] bir parçası olmayı isteyen bir kimse her şeyden önce... Türkçe konuşmalıdır. ... Başka bir dil konuşanlar başkalarıyla işbirliği yapabilir ve bize karşı hareket edebilirler." Son çözümlemede devlet, etnik Türk olmayan vatandaşların ulusun ayrılmaz bir parçası olmasını kendi takdirlerine bıraktı, fakat bu vatandaşların da Türkçe öğrenmeye, etnik Türklerin gelenek ve göreneklerini benimsemeye istekli davranabileceklerini düşünerek bu dönüşümü kolaylaştırıcı politikalar izledi. ... Bir edebiyat öğretmeni ve siyaset adamı olan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türk Ocakları başkanlığına getirildikten sonra asimilasyon politikasının gerekli olduğundan söz etmeye başlayınca büyükelçi olarak Romanya'ya gönderilmişti.

Atatürk'e göre, bir ulusun bireylerinin ortak değerleri arasında en önemlisi ortak vicdandır; Atatürk ortak vicdandan, "ortak erdem" (ahlaki karabet) olarak da söz etmiştir. Atatürk "Genel olarak Türklerde ortak bir erdem vardır" demiş ve şunları eklemiştir: "Erdem dediğim zaman düşündüğüm, ahlak sistemi hakkındaki kitaplarda rastladığımız erdem değildir. Erdemin toplumsal bir boyutu vardır; erdem ortak vicdanın bir yansımasıdır."

Bu konuda şöyle düşünüyordu: "Halkın, ülkesinin çıkarlarına hizmet etmesine, gerekirse her türlü özveride bulunmasına ve eğer [mutlaka] gerekiyorsa, ülkenin düzeni, güvenliği, mutluluğu, kalkınması ve yüksek uygarlık düzeyine çıkmasını sağlamak için yaşamını feda etmesine neden olan, ulusal erdemdir".

Atatürk'ün, ortak vicdana sahip olanların ortak bir siyasi varlığa bağlılık gösterebilecekleri sözü, irredentist (ülkesinin kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek isteyen kimselerin takip edebilecekleri) bir politikaya bir eğilim olarak yorumlanmamalı. Atatürk, bu konuda, bir vesileyle şunları söylemiştir: "Eskiden Türklerin toprakları bugünkünden çok daha genişti. Fakat bugün Türk ulusu elindeki topraklardan hoşnuttur; varlığını sürdürebilmesi için bu toprakların yeterli olduğunu düşünmektedir. Ülkesinin sınırları içinde, atalarından aldığı kutsal mirası koruyabileceğine ve daha da zenginleştireceğine inanmaktadır". Bir başka vesileyle de şöyle demiştir: "Ne İslam birliği ne de Turancılık benimseyebileceğimiz mantıklı bir politika olabilir. Bundan böyle politikamız, ulusal sınırlarımız içinde bağımsız yaşamak ve egemenliğimize sahip çıkmak olacaktır."

Atatürk'ün Türkiye'de yaşayan toplulukların fiziksel benzerliklerinden ve ayrılıklarından söz ettiği de doğrudur. Fakat bu konuyla ilgili olarak da değişik hakları birbiriyle kıyaslamamış ve derecelendirmemiştir. Onun yerine şunları demiştir: "Türk ulusunun her bireyi [fiziksel] benzerlikler göstermektedir. Öte taraftan, aralarında bazı farklılıkların bulunmasının devam etmesi bizi şaşırtmamalıdır. Çünkü Türk ulusu, Mezopotamya'da, Mısır'da, tarih öncesi'nde Orta Asya'da, Rusya'da, Kafkasya'da, eski ve bugünkü Yunanistan'da, Girit'te, Roma dönemi öncesi merkezi İtalya'da yaşamış insanların soyundan gelmiştir. ... Farklı kökenden gelen topluluklarla bir arada yaşamıştır. ... Bu nedenle bu topluluklar mozağinden gelenlerin birbirine tam olarak benzemesi mümkün müdür? Hiçbir yerde ve hiçbir zaman aynı aileden gelen çocukların bile tıpatıp birbirinin benzeri olması mümkün değildir." Kaldı ki Atatürk, "kabile" ve "ırk" gibi terimleri çoğu zaman etnik değil kültür terimiyle dönüşümlü olarak kullanmıştır. Bu iki terimi kültür terimiyle dönüşümlü olarak kullanmasının etnik olmayan çeşitli nedenleri vardı. Birinci neden, diğer milletlerin Türkler hakkındaki olumsuz algılarının doğru olmadığını göstermekti. İkinci neden ise millet ve/ya da milliyetçilik söylemine, "ümme" (dini topluluk) gibi toplumda hala popüler olan kavramlara alternatif olacak yeni kavramlar üretmekti. Cumhuriyet'in kurucuları, bu kavramları dönemin moda İslami söyleminden çıkarmak istemişlerdi, çünkü bu kavramlar onların çağdaşlaşma projelerine zıt bazı geçmiş olguları anımsatıyordu.

Atatürk'ün kendisinin, Türklerin ulusal onuruna gönderme yapmak istediğinde etnik izlenimi veren terimleri kullandığı doğrudur. Ancak bu terimleri, savunmacı, yani farklılığı dışlamayan, son çözümlemede etnik olmayan biçimde kullanmıştı. Örneğin, hazırlanmasında Atatürk'ün öncü bir rol oynadığı Misak-ı Milli'de dönemin Osmanlı-Müslüman topluluğu, "din, ırk ve amaç birliği yapmış, ... birbirlerine karşılıklı saygı duyguları besleyen, ... bireysel özveri sergilemeye hazır, ... ve birbirlerinin etnik haklarına ve içinde yaşadıkları toplumsal koşullara kesinlikle saygılı" bir topluluk olarak tanımlanmıştır.

Atatürkçü milliyetçiliğin son boyutu ortak dildir. Atatürk Türkçeye de etnik bir işlev yüklememiştir. Jön Türkler döneminde, genel eğilim, dili, insanları bölücü değil birleştirici bir etmen haline getirmekti. Atatürk ve arkadaşları da aynı politikayı benimsediler. Atatürk dil ile milliyetçi duygular arasında güçlü bir bağ olduğunu düşünüyordu; ona göre, eğer dil zengin ve doğal bir şekilde gelişmişse milliyetçi duyguların gelişmesinde temel bir role sahip olacaktı. Atatürk'e göre, Türkçe, "ulusal ülküyü ve erdemi, duyguları, coşkuyu, paylaşılan anıları ve gelenekleri, ortak geçmişi, tarihi, bilinci ve düşünce biçimlerini canlandıracak ve güçlendirecek ortak bir dildi. [Yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarılacak] Türkçe, Türk halkının yeteneklerini yeniden keşfetmesine yardım edecekti. Türk ulusu, başından geçen pek çok felakete karşın bir ulusu oluşturan her kazanımın korunabilmesinin ve sürdürülebilmesinin yolunun dil olduğunun farkındaydı."

Atatürk'e göre dilin etnik bir anlamı yoktu. Atatürk, Türkçeyi, yalnızca etnik Türkler arasında bir bağ olarak değil, aynı zamanda çoğunluğun ortak ülkülerini, değerlerini ve tutumlarını, "azınlıklar ve okuryazar olmayanlar da" dahil, Cumhuriyetin bütün vatandaşlarına benimsetme aracı olarak kullanmak istemişti. İşte bu nedenle, amaç daha açık, daha yalın Türkçe ve dolayısıyla kolayca öğrenilebilecek bir dil geliştirmekti. Aynı Atatürk, Türkiye'nin ilerlemesi için Latin alfabesinin gerekli olduğunu da düşünmüştü: "En geç iki yıl içinde Türk halkı [1928 yılında kabul edilen] Latin Alfabesi'ni öğrenecek ve ... giderek gelişme kaydedecek zihinsel yeteneğiyle bu ulus uygar dünyada yerini alacaktır" düşüncesini taşıyordu.

Paralel kimlikler

Cumhuriyet'in bütün vatandaşlarının, dinleme ve etnik kimliklerine bakılmaksızın birincil kimlik olarak Türk genel kimliğini tercih edebilecekleri düşünüldüğünden, devletin temel özelliklerinden birinin laiklik olduğu hükmünü getiren 1924 Anayasası'nın ardından Atatürk'ün vatandaşlarına kültürel milliyetçilikten değil, vatandaşlığa dayalı milliyetçilikten çıkarılan bir kimlik atfettiği söylenebilir. Bu milliyetçilik türü öznel (iradi, sübjektif) bir kimliktir; kişi, kendisini bir ülkenin vatandaşı olarak görüp görmemeye kendisi karar verir. Bu tür milliyetçilikte devlete bağlılığın açıkça beyan edilmesi, kişinin o devletin vatandaşı olarak görülmesi için yeterlidir. Tersine, kültürel milliyetçilik, nesnel (objektif) bir kimliktir; eğer bir kimse, diğerlerinin belirli ülkülerini, değerlerini ve tutumlarını paylaşma, belirli bir dili (bazen gerektiği gibi) konuşma, belirli bir inancı dile getirme vb belirli özellikleri taşıyorsa, o kimse ancak o takdirde vatandaş olarak algılanır.

Atatürk, "Ne mutlu Türk'üm diyene" demiş, "Ne mutlu Türk olana" dememişti. Bu söze dayanarak, Atatürk'ün yurttaşlarına vatandaşlığa dayalı milliyetçilik yüklediği söylenebilir. Atatürk'ün sağ kolu İnönü de aynı görüşü paylaşmıştır. İnönü şöyle demişti: "Türk olmak için Türk olmayı istemek ve Türk olmaktan hoşlanmak yeter." İnönü bir başka zaman da şunları söylemiş: "Türk milliyetçiliği, eğilimleri tekelleştirmekten ve tutuculuktan uzaktır. Türk milliyetçiliğini benimseyen her yurttaş Türk olarak görülür."

Fakat Cumhuriyetin ilk döneminde, mesele bundan daha karmaşıktır. Atatürk'ün, "Ne mutlu Türk'üm diyene" sözünün, yalnızca etnik Türkleri değil aynı zamanda Cumhuriyet'in Müslüman ya da gayrimüslim diğer vatandaşlarına da göz önünde bulundurularak söylenmiş olduğunu ileri sürmek mümkündür. Etnik Türklerle gelince, bu söz, Atatürk'ün, bu vatandaşların özgüven kazanmalarını, böylece Türkiye'nin "çağdaş uygarlığı yakalama ve mümkünse geçme" amacını gerçekleştirmesine katkıda bulunmalarını sağlama çabasının bir parçası olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Burada, ülkenin etnik Türk olmayan Müslüman vatandaşları ile gayrimüslim vatandaşları arasında Atatürk'ün bir ayırım yapmış olduğu ileri sürülebilir. Müslümanlarla ilgili olarak, Atatürk "Ne mutlu Türk'üm diyene" sözünü, kültürel etkileşim olgusunun tersine dönmesini önlemek için söylemiş olabilir. Gayrimüslimlerle ilgili olarak ise, bu söz, bu grubun bireyleri üzerinde, Türkçe öğrenmeye çalışmaları ve etnik Türklerin törelerini daha çok benimsemeleri için en azından manevi bir baskı kurma amacıyla söylenmiş olabilir. "Manevi baskı" denmiştir, çünkü uygulamada bu baskı manevi olmanın ötesine taşınmış ve gayrimüslim vatandaşlar bazı hak mahrumiyetlerine uğramışlardır.

1919–1922 yılları arasında, Atatürk'ün ilgilendiği başlıca konu, ülkedeki Müslüman unsurları bir çatı altında toplamaktı; İslamiyet'i, halkı bir arada tutabilecek temel bağ olarak düşünmüştü. O zamanlar, Atatürk, ülkenin "gayrimüslim düşmanlarını" —doğuda Ermenileri, batıda Rumları ve bu unsurları destekleyen Avrupalı devletleri— etkisiz hale getirmek için kendisini ülkedeki bütün Müslüman unsurların güçlerini bir araya getirmek zorunda hissediyordu. Örneğin, Ekim 1919'da, ülkenin son Osmanlı meclisinin hazırladığı Misak-ı Milli'de belirlenen sınırları hakkında açıklama yaparken şu hususlara dikkat çekmişti; "Bu sınırlar içinde, İslamiyet'in temsilcisi olan tek bir ulus vardır. Bu sınırlar içinde [bir araya gelerek bu ulusu oluşturan] Türkler, Çerkezler ve diğer Müslüman toplulukları vardır. ... Birlikte yaşayan bütün bu topluluklar, tümüyle karışık bir bütün haline gelmiş kardeş topluluklardır."

Bu ifadedeki "bir ulus" ve "tümüyle karışma" sözleri Atatürk'ün, bu farklı etnik toplulukların bir tek kimliğe —etnik Türk kimliğine— sahip olduğunu savunduğu şekilde algılanmamalıdır. Bu husus, "kardeş topluluklar"dan söz etmesinden, yani bu topluluklara çoğul olarak atıfta bulunmasından açıkça anlaşılabilir. Bu düşünce, aynı konuda altı ay sonra yaptığı bir konuşmada daha açıkça görülür; "Burada amaçlanan yalnızca Türkler, yalnızca Çerkezler, yalnızca Kürtler, yalnızca Lazlar değildir, bütün bu toplulukları kapsayan... [ve birlikte] gerçek bir toplum [oluşturan] etnik topluluklardır." O sıralarda Atatürk'ün, henüz yalnızca Müslüman vatandaşları içeren ve İslamiyet'in ulusal bir bağ olduğu kültürel milliyetçilik fikrine eğilim gösterdiği anlaşılabilir.

Atatürk'e göre, Türk ulusunu meydana getiren, birbirinden tamamen farklı etnik topluluklar, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ülkeyi dış düşmanlara karşı korumak için güçlerini birleştirmekle kalmamış aynı zamanda birbirlerine karşılıklı saygı da göstermişlerdi. Mayıs 1920'de Atatürk Meclis'te şu konuşmayı yapmıştı; "Bu yüce Meclis'i oluşturan insanlar yalnızca Türk ya da Çerkez, Kürt ya da Laz değildir. Bütün Müslüman topluluklarından oluşmuştur, birlikte uyumlu bir toplum meydana getirmektedirler. Bu yüzden, bu Meclis'in bir bütün olarak halkın haklarını, yaşamını, onurunu ve saygınlığını korumak için güttüğü amaç tek bir Müslüman topluluğa [yani, etnik Türklere] has değildir. Müslüman topluluklarından oluşmuş bir kitleye aittir." İmparatorluğun Müslüman toplulukları arasında bir bağ olarak İslamiyet'e yapılan bu vurgu nedeniyle "Türkiye" sözcüğü resmi belgelerde yerini ancak 1921'de alacaktır.

Öte yandan, 1924 Anayasası, Türk ulusunu, bütün farklı topluluklardan, yani hem etnik Türklere, hem etnik olmayan Türklere, hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden oluşan bir *antite* (varlık) olarak almıştı. İlk bazı milletvekilleri Anayasa'daki 88. maddeyi, "Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin herkes Türk'tür" maddesini yadırgamışlardı. Bu milletvekillerinden Gelibolu Milletvekili Celal Nuri Bey, kaygılarını şöyle dile getirmişti: "Eskiden 'Osmanlı' sıfatını kullanırdık ve bu herkesi kapsardı. Şimdi bunu siliyoruz. ... Türkiye'deki bütün insanlar Türk ve Müslüman değildir. Bunlara ne diyeceğiz? 'Türk' sıfatını onlarla ilgili kullanmıyorsak onlara başka ne diyebiliriz?" Bu soruya yanıt olarak, vatandaşlık bakımından bütün herkesin Türk sayılması önerildi. Bu ifade benimsendi ve 88. madde şu şekli aldı; "Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denir." 1961 ve 1982 anayasalarını hazırlayanlar da aynı ifadeyi benimseyeceklerdir.

1924 Anayasası, kâğıt üzerinde de olsa, İslami bir birlik olarak ulus kavramını ortadan kaldırmıştı, çünkü yukarıda belirtildiği gibi, laikliği Cumhuriyet'in dayandığı temel unsurlardan birisi haline getirmişti. Böylece, en azından vatandaşlık yönünden gayrimüslimler de vatandaş olarak tanınmıştı. Diğer yandan, gayrimüslimler sosyolojik açıdan değil yalnızca yasal açıdan vatandaş olarak kabul edilmişti. Uzun yıllar, halkın büyük bir kısmının ve siyasi-bürokrat kesimin gözünde, ulusal kimliğin önemli bir boyutu olarak dinin, yani İslamiyet'in önemini korumasının nedeni budur.

1924 Anayasasında, dini bağların yerine laik temelin vurgulanmasının nedeni, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve Cumhuriyetin misyonunun yeniden belirlenmesiydi. Eskiden daha dikkatlice dile getirilen bir gerçek —Batı'nın Türkiye karşısındaki üstünlüğü— artık açıkça kabul ediliyordu.

Bu "gerçeği" emredici bir biçimde ilk kez dile getiren hiç kuşkusuz Atatürk'tü: "Kendimizi aldatmayalım; uygar dünya ile aramızda çok mesafe var. Uygar dünyaya yetişmek ve onun bir parçası olmak zorundayız. Efendiler, uygarlaşmamış insanlar uygar insanların ayakları altında ezilir." Atatürk Cumhuriyet'in imparatorluktan miras olarak aldığı değerlerin ve tutumların artık geride bırakılmasının şart olduğunu düşünüyordu, çünkü o zihinsel bir devrimi —sekülerleşmeyi (laikleşmeyi)— zorunlu görüyordu. Atatürk'e göre, Türkiye'nin bu büyük dönüşümü başarıyla yürütebilecek bir ulus devlete gereksinimi vardı.

Atatürk'ün aklındaki ulus "ilerici ve uygar" bir ulustu. Ona göre, Avrupa'daki uluslar bu niteliklere sahipti. Atatürk ve arkadaşları, Avrupa uygarlığını, bilimsel akılcılık (rasyonalizm) yani XIX. yüzyıl Avrupa pozitivizminin (olguculuk)

popülerleştirilmiş biçimiyle özdeşleştiriyorlardı. Atatürk ve arkadaşları, Türklerin bilimsel rasyonalizm'i benimseyerek ülkelerini modernleştirebilecekleri fikrini taşıyorlardı.

Bu nedenlerle, Cumhuriyet'in daha sonraki yıllarda benimsediği anayasalarda da etnik anlamda milliyetçilikten söz etmekten özenle kaçınılması beklenebilir bir olgudur. Kurucu Meclis 1961 Anayasasını hazırladığı sırada bu konu enine boyuna tartışılmış ve görüşmelerde bu konu da ele alınmıştı. Fakat Kurucu Meclis'in tek bir üyesi bile etnik milliyetçilik çizgisinde bir fikir ortaya atmamıştı. 1961 Anayasası'nda "milliyetçilik" terimi yalnızca bir kez yer almıştı; o da Başlangıç Bölümü'ndeydi ve Türkiye'deki insanları ulusal ülkü ve vicdan çevresinde birleştirmek anlamında kullanılmıştı. 1961 Anayasası taslağında, Türk devletinin özelliklerinin sıralandığı 2. maddede "milliyetçilik" teriminin yer almaması Kurucu Meclis'te tartışmalara yol açmıştı. Bu tartışmalarda maddeye "milliyetçilik" kelimesinin eklenmesine karşı çıkanlar da eklenmesini savunanlar da etnik milliyetçilik yanlısı değillerdi. Maddeye "milliyetçilik" sözcüğünün eklenmesine karşı olanlar, geçmişte milliyetçiliğin etnik anlamda yorumlanması eğiliminin ortaya çıktığını, bu nedenle insanlar arasına ayrılık tohumları ekildiğini, bazı kimselerin bunu gene etnik Türklerin ulusun diğer unsurları üzerinde egemenliği anlamında yorumlamasının olası olduğunu belirtmişler ve böyle "olumsuz" bir gelişmenin ulusal birliğin aleyhine olacağını ileri sürmüşlerdi.

Terimin 2. maddeye eklenmesinden yana olanların da etnik milliyetçi eğilimleri yoktu. Milliyetçiliğin, sadece etnik Türklerin değil, tüm ulusun varlığının savunma aracı olduğunu öne sürüyorlardı. Onlar, Türk ulusunun milliyetçiliği etnik milliyetçilik olarak yorumlamayacağını, çünkü Türk ulusunun milliyetçiliği bir irade ve kültür meselesi olarak algıladığını söylüyorlardı. Bu bakımdan bu terimin Anayasa'ya eklenmesi hususunda tereddüt edilmemeliydi. Sonuçta, 1961 Anayasa taslağının 2. maddesinde milliyetçilikten söz edilmemişti.

Anayasa taslağı, 1960 askeri müdahalesini yapanlardan oluşan ve o sırada üst yasama organı olarak görev yapan Milli Birlik Komitesi'ne (MBK) gönderildiğinde, bu komitenin üyeleri milliyetçilik konusunda kendi aralarında bölündüler. ... Sonuçta 1961 Anayasası'nda "milliyetçi" değil, "milli" sözcüğü yer aldı.

Atatürk, yurttaşlarının "olumlu" niteliklerini öven pek çok açıklama yapmıştır, hatta bunlardan bazıları "bir Türk'ün dünyaya bedel olduğu" ve "Türk gençliğinin Cumhuriyet'in ilkelerini koruya bilmek için gereksinme duyduğu gücün asil kanında olduğu" görüşlerini de içermiştir. Bu tür beyanlar, Atatürk'ün yeni ulusun uygarlık düzeyini daha yükseklerle taşımak amacıyla başvurduğu bir stratejiydi, etnik/ırkçı bir eğilimin sonucu değildi. "Asil kan" söyleminin, gençliğe kendisine güvenmesi çağrısı olduğuna ve temelinde "ırkçı [etnik] bir dünya görüşünün" yatmadığına işaret edilmiştir. ... Atatürk'ün milliyetçiliği akılcı, uygar, kapsayıcı ve barışçıldı. Çağda bir ulus ve devlet, dolayısıyla bütün Türk vatandaşları için yeni bir yaşam tarzı ve düşünce sistemi yaratmayı hedefliyordu.

Atatürk her zaman insancıl davranış sergilemiştir Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlı komutan esir düştüğü zaman onunla onu incitmeyecek şekilde konuşmaya özen göstermişti. Atatürk, savaşın sonunda İzmir'e geldiğinde ayaklarının altına serilen Yunan bayrağının üstüne basmayı reddetmişti. 1934 yılında, "Müttefiklerin yanında Türklere karşı savaşmış (ve şehit düşmüş) olan Avustralyalı ANZAK [Birinci Dünya Savaşı'nda, Gelibolu'daki Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri] askerleri de artık Türkiye'nin evlatları olmuşlardır" demişti. Burada özellikle önemli olan, iki dünya savaşı arasında Avrupa'da otoriter ve ırkçı diktatörlüklerin ortaya çıkmasına karşın Atatürk'ün bu akımlara kendini kaptırmamış olmasıdır. Nitekim Atatürk, 1933 yılında, Almanya'da Hitler yönetiminin salt Musevi olduklarından ya da başka bir "nedenle" karşı görüş taşıdıkları düşünülen ve bu yüzden üniversitelerinden çıkartılan Alman bilim adamlarını Türkiye'ye davet etmişti. Atatürk bir keresinde şöyle demişti: "Türk milleti... insanlığın değerlerine karşı duyarlıdır. Vicdanında evrensel değerlere saygı beslemekten gurur duyar. ... Türk milleti ... insanlık aleminin gönüllü bir üyesidir." Gene burada önemli olan husus, Atatürk'ün Türkler hakkında olumlu sözler söylerken, bu ulusu diğer uluslar pahasına yüceltme amacı taşımamış olmasıdır.

Atatürk, bundan başka, eğer Türkiye'nin gayrimüslim vatandaşları devlete bağlılıklarını açıklar ve öyle davranırlarsa Cumhuriyet'in bunun karşılığını vereceğini, çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş bir devlet olduğunun bilinmesini istemiştir "Eğer gayrimüslim vatandaşlarımız... yazgılarını ve geleceklerini Türk milliyetçiliğine bağlarsa, yüce ahlaklı, uygar Türk ulusu, kuşkusuz onları yabancı gibi görmez." Atatürk gayrimüslimlerin de Türk birincil kimlikleri olabileceğini düşünmüştü: "Türk devletini kurmuş olan birinci' bir unsur [etnik Türkler] vardır. Sonra, çabalarını ve geçmişlerini birinci' unsurun çabaları ve geçmişleriyle birleştirmiş olan diğer topluluklar da vardır. Bu ülkede, bu diğer topluluklardan da vatandaşlar bulunmaktadır."

Bazı önemli istisnai uygulamalara rastlanmış mıdır? Devletin temel yaklaşımı

Devletin benimsediği Atatürk milliyetçiliği, etnik milliyetçilik değildir. Bu durum, sık sık ileri sürüldüğünün aksine, tek partili yıllarda da böyle olmuştur. Aksi görüşü ileri sürenler genellikle bu görüşlerine destek olarak, Afet İnan'ın yazdığı ve döneminde devletin konuya yaklaşımıyla ilgili en önemli kaynak olduğu düşünülen *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitabı örnek olarak gösterirler. Bu kitaptan en çok aktarılan bölüm şudur: "Günümüz Avrupa'sında büyük milletlerin ırkla yakın bir ilişkisi yoktur; hiçbirinde belirgin özelliğini koruyan belirli bir ırk yoktur. Tersine, tarihte en büyük hareketleri başlatmış olan Türk ırkı iyi bilinen özelliklerini büyük ölçüde korumuş olan bir ırktır. Bu ırk, organik özelliklerini, organik bilincini (dimağını) ve dilini sürdürmüştür. ... Bu, hem büyük bir güç hem de çok az toplumun sahip olduğu onurdur." Kitapta bu

bölümü etnik milliyetçiliğin kanıtı olarak alanlar, tezlerini desteklemek için "ırk" sözcüğünün kullanımını ve özellikle "Türk ulusunun yüceltilmesini" vurgularlar.

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde "ırk" teriminin, etnik özellikler hakkındaki genel literatürdekenden farklı bir anlamda kullanıldığına, Türk ulusunun diğer uluslara kıyasla yüceltilmediğine yukarıda değindik. Afet İnan'ın kitabındaki bu parçaya da etnik milliyetçilik yüklemek için bir neden yoktur. Bu parçada Afet İnan, "ırk" sözcüğünü "halk" anlamında kullanmakta; bu halkın birlik ve beraberliğini sürdürmesine katkıda bulunan özelliklerini koruduğuna ve önemli işler başardığına dikkat çekmekte; bu durumdan memnun olduğunu ve onur duyduğunu eklemektedir. Bu satırlarda dile getirilen görüş, siyasi-kültürel milliyetçiliğe taraftar olan Atatürk'ün de onaylayacağı bir husustur. Ayrıca, kitabın yazarının Türk "ırkını" yüceltmesinin nedeni, Atatürk'ün ulusu yüceltmesinin nedeniyle aynıdır: Halkın kendine güvenini yeniden kazanmasını sağlamak. Atatürk ile İnan'ın görüşleri arasındaki benzerlik zaten doğaldır; unutulmamalıdır ki kitap, Atatürk'e çok yakın olan İnan tarafından, "Atatürk'ün uyarıları ve rehberliği altında" ("Atatürk'ün irşat ve rehberliğinde") hazırlanmıştır.

Orman Genel Müdürlüğü gibi güvenlikle ilgili olmayan işlerden sorumlu bir devlet dairesine girmek için "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak (Türkiye Cumhuriyeti tebaasından olmak) koşulu aranırken güvenlikle ilgili işlerin yürütüldüğü Askeri veterinerlik Okulu ya da Hava Harp Okulu gibi kurumlara girmek için gerekli koşullardan bir tanesi "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve etnik Türk olmak"tı (Türkiye Cumhuriyeti tebaasından ve Türk ırkından olmak). O dönemde hükümetlerin izlediği genel politika etnik milliyetçilik olsaydı, bütün devlet kurumlarının "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve Türk ırkından olmak" koşulunu benimsemeleri daha mantıklı olurdu.

Cumhuriyet'in ilk döneminde, güvenlik gerekçesi başka benzer konularda da önemli rol oynamıştır. Bunlardan birisi, Türkiye'ye gelen göçmenler ve mülteciler konusunda nasıl bir politika izleneceği meselesiydi. Burada da, göçmenlerin ve mültecilerin ülkenin ne kadar "öz evladı" olarak görüldüğüne bağlı olarak değişik uygulamalar sergilenmişti. Ülkenin daha çok öz evladı olduğu algılananların ulusal bütünlük için daha az tehdit oluşturacağı düşünülmüş ve onlara görece daha olumlu davranılmıştır. Bunun bir örneği, vatandaşlık için başvuran gayrimüslimlere bu hakkın verilip verilmeyeceği meselesiydi; bu gayrimüslimlerden yalnızca belirli gruplara olumlu davranış gösterilmiş, diğerlerine gösterilmemişti. Bu gruplardan biri, çok uzun yıllardır İstanbul'da oturan (*etablis*) Rumlarıdır. Bunlara Müslüman olmaları ya da en azından Türk adları almaları koşuluyla Türk vatandaşlığı verilmişti. İkinci grup, Orta Avrupa ülkelerindeki Hıristiyanlar ve Musevilerdi. Bu gruptakiler de, Müslüman olmak ya da Türk adı almak zorundaydılar. Üçüncü grup Balkanlar'dan gelen Hıristiyanlardan oluşuyordu. Bu grubun üyelerinden mutlaka Müslüman olmaları istenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye'ye inşaat mühendisi, tren makinisti, orkestra şefi olarak hizmet etmiş olmak ya da Müslüman bir Türk'le evli olmak vatandaşlığa kabulü kolaylaştırılıyordu. Bu arada Türkçe soyadı almamış olsa bile Türk vatandaşlığı verilen kimseler de vardı. En az hoşgörü Ermenilere gösterilmişti. Fakat burada da ayrıcalıklı davranılan kişiler olmuştu. Örneğin, Gigork Karpic ve eşi Türk vatandaşlığına kabul edilmişti. ... Devlet, güvenlik gerekçesiyle bazı durumlarda etnik Türkler söz konusu olduğunda bile ayırım yapmıştı. 1927 yılında yürürlüğe giren Vatandaşlıktan Çıkarma Yasası'na ("Şerait-i Muayyeneyi Haiz Olmayan Osmanlı Tebaasının Türk Vatandaşlığından İskatı Hakkında Kanun") göre Kurtuluş Savaşı sırasında yurtdışında bulunmuş ve o zamandan beri Türkiye'ye dönmemiş olan Osmanlı tebaası, savaş sırasında ülkede olan fakat savaşa katılmayanlar ya da başka dilleri konuşmakta ısrar edenlerden bazıları Türk vatandaşlığına kabul edilmemiştir.

Devletin etnik milliyetçi bir politika uyguladığını ileri sürenlerin bu görüşlerini desteklemek için savundukları tezin üç ayağı genellikle Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Kuramı ve Turancılık üzerine oturur. Şimdi devletin bu politikalarını ele alabiliriz.

Türk Tarih Tezi

1932 yılında, Birinci Türk Tarih Kongresi'nde tartışılan Türk Tarih Tezi'ne göre, dünyadaki bütün etnik grupların kökleri etnik Türklerdir. Bu tez sağlam temellere dayanmamaktadır. Çünkü Türk Tarih Tezi, Türk ulusunun uzun ve çok şerefli geçmişe sahip bir ulus olduğunu "kanıtlamak" ulusal morali ve onuru yükseltmek için başvuru bir araçtı. Nitekim Atatürk, kendisinin ve çalışma arkadaşlarının 1930'lu yılların başlarında neyle uğraştıklarını şöyle açıklamıştı: "*Bizim özellikle ilgilendiğimiz şey, Hitit, Sümer ve diğer Tarih öncesi uygarlıkların ne şekilde ortaya çıktıkları ve bu uygarlıkların yükselmesine hangi ulusların katkıda bulduklarıdır.*" Daha sonra tam olarak ne yapmaya çalıştıklarından söz etmiştir: "*İzmir çevresinde Rumlardan [antik Helen halklarından] önce yaşamış eski bir millet olduğumuzu bilimsel olarak açıklamaya çalışıyoruz.*" Atatürk bunun neden önemli olduğunu da belirtmişti: "*Eğer bir milletin başarıları diğer bütün anıların üstünde tutulmazsa ulusal tarih fikrinin önemini anlamak mümkün olamaz. Yurttaşlarımızın Türklerin geçmişini tanımalarına büyük önem veriyoruz. Bu bilgi, Türklerin yeteneklerini ve güçlerini, özgüven duygusunu ve ulusal varlığımıza zarar verecek bütün akımlara karşı yıkılmaz direncini pekiştirecek gizli bir hazinedir.*" Atatürk, daha sonra, böyle bir tezi kanıtlarlarsa "*Türklerin ... yüksek bir uygarlığa [sahip olduklarını]*" söyleyebileceklerini ifade etmiştir.

"Tez"le ilgili kaydedilmesi gereken ilk nokta, bu tezin de içedönük, yani savunmacı, dolayısıyla etnik olmayan bir milliyetçilik olmasıydı. Türklerin üstünlüğünü kanıtlamak için mercek altına alınan halk, bugünün Türk ve Yunan halkları değil, antik Türk ve Helen halklarıydı. Proje, 1919-1922 yılları arasındaki savaşın ardından Yunanlılarla barış yapıp dostça ilişkiler kurulduktan sonra başlatılmıştı. Tezin konusu antik Helen halkını ele almak 1920'lerin başında Yunanlılara

beslenen olumsuz duygulardan kaynaklanmamıştı. Tez cumhuriyetin ilk yıllarında devletin, Türkiye'deki ya da dışarıdaki diğer halklar hakkında bir değer yargısında bulunmadan, kendi ulusunu oluşturma sürecinin bir parçasıydı.

İkinci olarak, sağlam kanıtlarla kanıtlamaya çalışmaksızın iddia etmek için değil, varsayılanı bilimsel olarak kanıtlamak için gerçek bir çaba vardı. Bu tür davranışlar ancak hayatta en önemli rehberin bilim olduğunu bildiren bir önderden beklenebilirdi. Böyle bir yaklaşım, etnik milliyetçi görüşler taşıyan bir kişiden bekenemezdi.

Son olarak, belki en önemlisi, Atatürk önce projeyi desteklemişti ve projeyi yürütenler de çalışanlar da araştırma yaptıkları bölgelerde Türklerin antik Helenlerden önce yaşadığının "kanıtlandığını" ileri sürmüşlerdi. Fakat Atatürk tezin inandırıcılığı hakkında ikna olmamış ve bu bulguları *onaylamamıştı*. Etnik milliyetçi fikirler besleyen bir lider, bu "bulguların" güvenilir olmadığını bilse bile ve daha da kötüsü veriler iyi niyetle ya da bir başka nedenle değiştirilmiş olsa bile, "bulguların" tereddütsüz kullanırdı. Atatürk'ün projenin "bulgularına" uzak durması, en azından devlet açısından, tezin sonu olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, tez elde edilen "bulgu"ların sağlamlığına bir süre daha inanmaya devam etmiş olanlar tarafından da tümüyle bir kenara bırakılmıştır.

Güneş-Dil Kuramı

Güneş-Dil Kuramı, 1930'ların ortalarında geliştirilmişti. Bu "kuram" da, bütün dillerin ve uygarlıkların Türklerin eski anayurdu Orta Asya'dan doğduğu, dolayısıyla Türk dilinin bütün insanların ilk anadili olduğu öne sürülmüştü. Kuramın hayal ürünü olduğu açıktır. Burada da irdelenmesi gereken nokta, bu kuramın amacının Türklerin diğer halklardan üstünlüğünü kanıtlamak için ortaya atılıp atılmadığı, diğer bir deyişle, 1930'lu yıllarda Türk devletine yüklenen etnik milliyetçilik görüşünü desteklemek için güvenilir bir kanıt olup olmayacağıdır.

Atatürk'e yakın bir siyasetçi ve yazar olan Falih Rıfkı Atay, kuramın "*bilimsel bir kuram gibi değil, daha ziyade Türklerin aşağılık kompleksini yenmek için kullanılacak bir politika olarak düşünüldüğünü*" kaydetmiştir. Cumhuriyet laik bir misyon benimsediği için, Cumhuriyet'in kurucularının, Osmanlı İmparatorluğu'nun XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar süren altın çağına gönderme yaparak Türk insanına ösuygısını yeniden kazandırmaları olanaklı değildi. Atatürk ve arkadaşları, görece yakın Müslüman-Osmanlı geçmişi yüceltmeye çalışmak yerine, Türklerin Tarihöncesi dönemdeki köklerine kadar geri giderek bu sorunu çözmeye çalışmışlardır.

İkinci neden, birinci nedenle ilintiliydi. XIX. yüzyılda, bazı Alman dilbilimciler, dilin iletişim aracı olmasının yanı sıra bir ulusun deneyim ve kültürünün kaynağı da olduğu görüşünü ortaya attılar. Bu dilbilimcilere göre, bütün diller, yalınlayan/tek heceli (isolating), bitişken (agglutinative) ve bükümlü (inflectional) olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Bu dil grupları, verilen sıradaki, uygarlığın ve beşeri kazanımların düzeylerinin yükseldiğini gösteriyordu. Bunun nedeni, bu dil gruplarının her birinin, farklı düzeyde yaratıcılığa ve herhangi bir konuyu açık bir şekilde ifadeye olanak vermesiydi. Bükümlü dilleri, yani Hint-Avrupa (Ari) dilini konuşan toplumların, yalınlayan/tek heceli ya da bitişken dillerden birini konuşanlara göre daha yaratıcı ve daha yüksek uygarlık düzeyinde olacakları ileri sürülmüştü. Cumhuriyetin kurucuları bu kuramla ilgili olarak iki tez geliştirdiler. Bir yandan bitişken ve bükümlü diller arasındaki farkın o kadar kesin olmadığını iddia ettiler, diğer yandan Türkçenin de, "ilk başta bütün insanların anadili" olması nedeniyle bir Hint-Avrupa dili, dolayısıyla bükümlü bir dil olduğunu savundular.

Üçüncü neden, "dilini saflaştırılmasının" (dilini, yabancı sözcüklerden, özellikle Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılmasının) çok ileri götürülmesini, yani Türkçe olmayan fakat yaygın kullanılan her sözcüğün atılmasını önlemektir. Eğer bütün uygarlıkların kökeninin sonuçta etnik Türkler olduğu kanıtlanırsa o zaman önceleri "yabancı kökenli" olarak düşünülen bazı sözcüklerin korunmasının bir zararı olmayacağı savunulabilirdi.

Güneş-Dil Kuramı'yla ilgili olarak, kaydedilmesi gerekli son nokta şudur: Ulus oluşturma çabasını yürüten Atatürk, Türkçeyi başka dillerden geçmiş bütün sözcüklerden yoksun bırakmanın dili zayıflatacağını ve kişiler arasında iletişimi zorlaştıracağını anlamıştı. Bu nedenle, dili saflaştırma projesine son verdi. Bu gelişme, bu kitapta ileri sürülen tez bakımından anlamlıdır, çünkü Güneş-Dil Kuramı'nın ardındaki burada değinilen gerekçelere ek olarak, Atatürk'ün, bu "kuram" konusunda da fikrini değiştirmesi ve ilgisini kaybetmesi, bu kuramın da etnik milliyetçilik savına kanıt olarak gösterilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Turancılık

1930'ların sonu ile 1940'ların başında yeniden gündeme gelen Turancılık, etnik milliyetçilik savını destekleyecek en önemli "kanıt" olarak ileri sürülmüştü; çünkü bu görüş çerçevesinde açıkça etnik kökene atıfta bulunuluyordu. Aslında, bazı siyaset adamları ve yüksek devlet memurları Turancılığa ilgi duymuş olsa da Turancılığın en ateşli savunucuları birkaç düşünce adamıydı. Turancılığa ilgi uyanmasında üç kişi önemli rol oynamıştır. Bunlardan ilki tarih profesörü Zeki Velidi Togan'dır (1890-1970). Togan, ırkça [etnik yönden] saf bir Türk devleti kurmak amacıyla Asya'nın Türklerini Türkiye'yle birleştirmek istiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın zaferi kesinleşir kesinleşmez amacını gerçekleştirmek için hükümeti devirme planları yapmıştı. Turancılığın ikinci önemli savunucusu, psikoloji profesörü Reha Öğüz Türkan'dır (1920-). Türkan'a göre, Türk "ırkı" bütün "ırklardan" üstün bir ırktır. Ülküsü, bu "ırkın bütün üyelerine mutluluk getirmektir. Türkan'a göre, kanın, dolayısıyla usul ve adetlerin "yabancı kan"la karışması ulusların çökmesine neden olurdu. Turancılığın son ve sesini en fazla duyuran savunucusu, lise öğretmeni, şair ve yazar olan Nihal Atsız'dır

(1905–1975). Atsız'a göre, ne vatandaşlık ne de kültür ulusun belirleyici boyutları olarak görülebilirdi. Bir ulusu gerçekten yaratan, "aynı soydan gelen insanlardı" yani "aynı kan bağına sahip olanlardı". Atsız'ın aklında, Türkler çeşitli batı coğrafyalarına göçmeden ve bir kısmı da Anadolu'ya yerleşmeden önce Orta Asya'da yaşayan Türk grupları olan Göktürk ve Oğuz Türkleri, Selçuklular ve son olarak da Osmanlılar vardı. Atsız bütün bu "Türk" gruplarının aynı ırktan geldiğini düşünüyordu. Atsız, "Türkçülüğün, Orta Asya kökenli, Altay-Turan ırkından büyük bir aileyi" ortaya çıkardığına inanıyordu. Ona göre, "Türk ırkına, bir kuşaktan diğer kuşağa saf kan yoluyla geçen, devlete bağlılık, kahramanlık, özveri ve cesaret gibi en yüksek manevi özellikler bahşedilmişti". Gençler eğitilirken özellikle kahramanlık kültürünün üzerinde durulmasını öneriyordu.

"Komünizm tehdidi" Atsız, Togan ve Türkkân'ın üzerinde görüş birliğine vardıkları tek konuydu.

Sempatizanlar arasında en kıdemli kişi, 1923–1944 yılları arasında Genelkurmay başkanlığı yapmış olan Mareşal Fevzi Çakmak'tı. Fakat onun da Turancılık meselesinde Başbakan İsmet İnönü üzerinde fazla etkisi yoktu. Aslında İnönü ile Çakmak arasında öteden beri büyük bir gerginlik vardı. Nitekim 1944 yılında İnönü Çakmak'ın görev süresini uzatmadı.

Türkiye'de "ırk" sözcüğü, halkın büyük bir çoğunluğunda (aynı köklerden gelmiş soyun sonucu olduğu düşünülen ve bazı insanlara diğerlerine göre üstünlük kazandırdığı varsayılan) bir dizi fiziksel özelliği çağrıştırmadığı gibi, "kan" sözcüğü de aynı köklerden gelmiş bir soyu akla getirmez. Genellikle "ırk" belirli bir halk topluluğu, belirli bir tür "kana" sahip olmak ise yurtseverlik gibi etmenlerden kaynaklanan güç olarak algılanır. Nitekim 1927 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk Meclis'te dört gün boyunca okuduğu *Nutuk*'unu Türkiye'nin geleceğini gençliğe emanet ederek tamamlamış, bu noktada özel olarak gençlere hitap ederek, "*Muhtaç olduğunuz kudret damarlarımızdaki asil kanda mevcuttur*" demişti. Belli dönemlerde kültürel milliyetçilik, belli dönemlerde de vatandaşlığa dayalı milliyetçilik taraftarları olan Atatürk'ün "kan" terimini etnik anlamda kullanmış olduğu düşünülemez.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Nisan 1944 tarihinde milliyetçilik konusunda yaptığı önemli bir konuşmada şunları söylemişti: "*Türk vatanseverlerini yetiştirmek amacıyla, hem Köy Enstitülerimizde hem de diğer okullarda ve enstitülerde... herkesi cumhuriyet potasında eritmeye çalışıyoruz. Bu ülkenin çocuklarının dürüst ülkeleri paylaşmalarını... ve bireylerinin birbirlerine yardım eli uzattıkları bir ulus oluşmasını sağlamaya çalışmak yersiz ve yanlış bir politika değildir. Çocuklarımızın, ırkçıların teşvik etmeye çalıştığı yıkıcı ve bölücü bir eğilime kapılmalarına izin vermeyeceğiz. İrkçıların ülkemizi parçalamasına izin veremeyiz. ... Cumhuriyet'in kurumlarına amansız bir tehdit oluşturan... girişimin karşısındayız.*"

1940'ların başında Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop, "Türkiye'nin Turancı görüşleri temel alan emperyalist politika eğilimlerini" desteklemekten ve bu politikalarını canlı tutmaktan söz ettiği zaman, Cumhuriyet devleti bu fikre ilgi göstermemişti. Almanya, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yle işbirliği olanağını gerçekleştirilebilmek için Türkiye'ye Sovyet Orta Asya'sında Türkçe konuşulan bölgeleri yeniden düzenleme hakkı veren ve İran Azerbaycan'ın Türkiye'ye öneren planlarla ortaya çıktığında İnönü ve hükümeti bu planı da reddetmiş, "*Türkiye'nin kendi ülkesini kalkındırmakla meşgul olduğunu, yeni toprak kazanmakta gözünün bulunmadığını*" bildirmişti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında da, Turancılık, gene büyük ölçüde Almanya'nın etkisiyle, bir kez daha ortaya çıktı. Savaşın ardından, bazı Turancıların isimlerine, Müttefik kuvvetlerin Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde ele geçirdiği bazı gizli belgelerde erişildi. Adı geçen Turancılar arasında Atsız da bulunmaktaydı.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerini araştıran Şevket Süreyya Aydemir, Almanya'nın ayrıca Turancılar için para sağladığına da dikkati çekmiştir. Bu dönemde, Alman-Türk ilişkilerinde Türkiye açısından karşılaşılan sıkıntılar, Türkiye'nin Almanya'ya bazı ödünler vermesine yol açmıştır. O yıllarda, devlet tarafından Turancı yayınlara gösterilen hoşgörü bu ödünler politikasının bir sonucu olsa gerektir.

Olayların gidişi, 1944 yılından başlayarak değişti. Savaş sırasında Stalin, Türkiye'ye baskı yaparak Müttefiklerin yanında savaşa girmesini istemişti. Mayıs 1944'te, Sovyetler Birliği Kırım'ı işgal etti. Bunun üzerine, Turancı politikaların hedef almış olduğu Sovyetleri yatıştırma gereği doğdu. Her ne kadar Turancılık Türkiye için ciddi bir tehlike olmasa da bu nedenle Atsız, Togan, Türkkân, Cansever gibi diğer Turancılar yargılandılar ve görece ağır cezalara çarptırıldılar.

Savaşın sonrasındaki olayların seyri tekrar değişti. Artık Sovyet-Türk ilişkileri bozulmaya başlamıştı; bunun nedeni, Sovyetlerin Türkiye'den daha ciddi isteklerde bulunması ve bunu daha zorlayıcı bir biçimde yapmasıydı: Sovyetler Birliği, 1921 Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı tanımadığını duyuruyor ve Türkiye'den bir taraftan, Boğazların askeri savunmasını Sovyetlerle paylaşmasını diğer taraftan Kafkasya sınırında toprak istiyordu. Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin desteğiyle bu istekleri reddetti. Bu gelişmeler üzerine Atsız ile diğerleri salıverildiler ve ardından beraat ettirildiler.

Turancılık hakkında benzer sonuçlara varan bir başka önde gelen araştırmacı ise Bernard Lewis'tir. Lewis şunları yazmıştır "*Nazi propagandası İkinci Dünya Savaşı'ndan önce de Türkiye'de etkindi; savaş sırasında bu propaganda biraz daha arttı. Ancak bu propaganda ülkede sınırlı düzeyde etkili olabildi. Etkilediği başlıca kesimler panislamcı ve*

pantürkçü gruplardı. Bu iki grup da Almanya'ya yakınlaşmıştı, çünkü bu ülkenin Sovyetler Birliği'ni parçalayabileceğini, oradaki Müslüman ve Türk unsurları Sovyetlerin boyunduruğundan kurtarabileceğini düşünüyorlardı. Fakat sonuç olarak, Türkiye'de ırkçılığın etkisinin sınırlı olduğu söylenebilir."

6. Türklerin "kardeşleri"

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kürtler

Kürtler çoğunlukla Türkiye'nin en yoksul ve en az gelişmiş bölgelerinden birinde yaşıyorlardı. Kürtlerle aynı bölgelerde yaşayan, Türkler dahil, diğer gruplar da Kürtler kadar yoksuldu. Fakat diğer gruplardan farklı olarak, Kürtler kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığına inandırılmışlardı; çünkü kendilerini toplumun diğer gruplarla eşit tutulan bir parçası olarak görmüyorlardı.

1960'larda ve 1970'lerde, Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusu diğer birçok bölgeye kıyasla yoksul kalmaya devam etti. Kürtler, yalnızca radikal sol hareketler içinde "Kürt" olarak temsil edildiler. Önde gelen üniversitelerde okuyan Kürt öğrenciler, geldikleri bölgelerin kalkındırılması istekleriyle ortaya çıktılar. Fakat genel olarak bağımsızlık propagandası yapmadılar. Her ne kadar bu öğrenciler bölgelerinin Ankara tarafından ihmal edilmiş olduğunu düşünmüş olsalar da, ne Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ne de daha sonra yaygın bir Kürt milliyetçiliği ortaya çıkmıştır.

XX. yüzyılın ortalarına kadar, Kürt milliyetçiliği değil, İslamiyet Kürt toplumsal kimliğinin başlıca ifadesi olmayı sürdürdü. Martin van Bruinessen, Nakşibendî tarikatının Halidiye kolunun, Kürtlerin temel değerlerini ve belirli davranış biçimlerini belirlediğini göstermişti. 1955 yılında Geoffrey L. Lewis, Doğuda ve Güneydoğu'da pek çok evliliğin, Cumhuriyet yasalarının gerektirdiği gibi resmi nikâhla değil, imam nikâhıyla gerçekleştiğini kaydetti. Nitekim nüfus sayımı verilerine göre bu bölgelerde hiç boşanma olmamıştı. Hükümet 1925 yılında, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren erkeklerin geleneksel Müslüman başlığı olan fesi yasakladığı ve Batı tarzı başlık (şapka) giyilmesini teşvik ettiği zaman bazı bölgelerde kargaşa ve isyan çıkmıştı. 1950 yılında seçimleri kaybeden Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı Demokrat Parti'ye devrettikten sonra Doğu ve Güneydoğu illerinde herkes yeniden fes giymeye başladı. Demokratların, eski dini yaşam biçimine dönüşmesine karşı daha hoşgörülü olacağı umuluyordu.

Yalnızca belirli dinler değil, bu dinlerin içindeki mezhepler de Doğuda ve Güneydoğu'da hem kamusal hem de özel yaşamın ilkelerini belirlemişlerdi. 1920'lerin başında, İslam dininin İran'daki Şii mezhebine daha yakın olan Alevi Kürtler, Sünni mezhebinin Şafii koluna göre daha milliyetçiydi. Aleviler Sünni yönetimden hoşlanmıyordu; Kürtlerin çoğunluğu "laik" Türkler tarafından yönetilmek istemiyordu, fakat hiçbir Müslüman yöneticilere karşı değildi.

Aslında, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Kürtler hala merkezi hükümetin kurumları tarafından değil, şeyhler, beyler ve yörenin diğer ileri gelenleri tarafından yönetiliyorlardı. Örneğin, Şeyh Rıza'nın, Dersim (bugünkü Tunceli) vilayetinde 250 köyü vardı. Şeyh Rıza bu köylerin halkından, başka yerlere taşındıkları zaman bile vergi toplardı. Muş ovalarının büyük bir kısmını elinde tutan, Musa adında Mutkili bir kişi, yalnızca arazisinde yaşayan halktan vergi toplamakla kalmıyor, aynı zamanda bu topraklardan gelip geçenlerden bağ (haraç) ve ülkenin başka bölgelerinde yaşayan bazı Kürtlerden de vergi alıyordu. Kırşehir ilinin Mucur kasabasındaki bir cemaatin harcamaları Musa tarafından belirlenen 362 köy tarafından karşılanıyordu. Aşiretler halinde yaşayan Kürtler, akrabalığa dayalı toplumsal yapılarını koruduğu halde, akrabalık bağları olmayan Kürtlerin oluşturduğu aşiret meclisleri, otlak haklarını belirleme, yazın ve kışın ovadan yaylaya çıkıp inmeyi denetleme gibi işlevleri yerine getiriyorlardı.

Merkezi hükümetten fiili olarak neredeyse tümüyle bağımsız yaşayan Kürtler daima kendi aralarında bölünmüşlerdi. Her şeyden önce coğrafi olarak dağınık bir yaşam sürüyorlardı. Bir kere altı değişik ülkede, Afganistan, Belucistan, İran, Irak, Suriye ve Türkiye'de yaşıyorlardı; Güneydoğu ortak memleketleri olmamıştı. Türkiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan Kürtlerin de sayısı artmaya devam ediyordu. Kürtler, ikinci olarak, mezhep yönünden bölünmüşlerdi. Çoğunluğu Sünni mezhebinin Şafii kolundan, kalanıysa Alevi'ydi. Yukarıda değinildiği gibi, Kürt milliyetçiler, milliyetçi duyguları yalnızca Aleviler arasında yayabılmışlerdi.

Aleviler arasında da ayrılıklar vardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bazı Alevi Kürtler hükümeti desteklemiş, bazıları da Ermenilere ve Ruslara yardım etmişlerdi.

Bundan başka, Kürtlerin ortak bir lehçeleri de olmamıştı. 1925 yılının ilk aylarında önemli bir isyana önyak olan Şeyh Said, cihadın (kutsal savaşın) mezhepleri ya da tarikatları ne olursa olsun bütün Müslümanların yükümlülüğü olduğunu bildiren bir fetva çıkarmasına karşın Zazaca konuşan bölgeler dışındaki aşiretleri açıkça bu isyana katılmaya ikna edememişti. 1990'larda bile, eski ayrılıkçı lider Seyfi Cengiz, bölgesindeki köylüleri Kürt olduklarına inandırmaya çalıştığı zaman onu şöyle yanıtlamışlardı: "Biz Kırmançî'yiz [Bazı Kürtlerin konuştuğu alt lehçe]. Kürt olduğumuzu söylüyorsun, biz Kürt değiliz."

Bunun dışında, Kürt grupları aşiret temelinde de bölünmüşlerdi. Bu nedenle ortak bir kimliğin ortaya çıkması mümkün olamamıştır. 19 Nisan 1920'de İngiliz Başbakanı Lloyd George bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirmişti: "Kürdistan'a gelince, hangi politikanın benimseneceğine karar vermek zor. ... Bir zamanlar Kürdistan'ı Türkiye'den ayırmanın ve oraya özerklik vermenin en iyi politika olduğu düşünülüyordu. Fakat Kürtlerin kendilerinin tam olarak neyi tercih ettikleri

açıkça anlaşılmamıştır. İstanbul'da, Bağdat'ta ve başka yerlerde bu konuda yaptığım bir araştırmaya dayanarak, Kürtlerin kendi aşiretleri dışında herhangi bir grubu temsil etmedikleri izlenimini edindim. ... Öyle anlaşılıyor ki Türklerin yönetimi altında olmaya alıştılar."

Bu durum daha sonraki yıllarda da değişmedi. 1952 yılında Lewis V. Thomas ve Richard N. Fry şu görüşü ileri sürdüler: "Sık sık yayımlanan ve hem Türkiye'de hem de İran ile Irak'ta herkesin benimsediği tutarlı bir Kürt milliyetçiliğinin mevcut olduğunu ima eden raporlar, büyük ölçüde ya propaganda ya da sorumsuz gazetecilik örnekleri olarak görülmelidir." İki kez maliye bakanlığı, iki kez milli savunma bakanlığı ve 22 Mayıs 1972–10 Nisan 1973 tarihleri arasında başbakanlık yapmış olan Türk siyaset adamı Ferit Melen bir keresinde şunları söylemişti: "Kürtlerle yıllarca iç içe yaşadım. En milliyetçisini de bilirim, konuştum. Bunlarda (en aşırıları hariç) özellikle de halkta bir ayrılmak ve kendi başına başka yöne gitmek gibi bir istekleri yoktur. İstedikleri, adam yerine koyulmak, insan muamelesi görmek, dayak yememek, küçük düşürülmemek ve pastadan payını alabilmektir."

1990'larda yapılan araştırmaların sonuçları, bu doğrultudaki düşünceleri doğrulamaktadır. 1994 yılında yapılan bir kamuoyu yoklamasının örnekleme, genel olarak Türk kamuoyunu temsil eden 1000 denek ile Güneydoğu Anadolu'nun kırsal ve kentsel bölgelerinde yaşayan 500 Kürt'ten oluşturulmuştu. Bu araştırmaya göre, Kürtlerin yalnızca yüzde 4,3'ü Kürt sorununu bir Kürt devleti kurmak olarak algılamıştı. Türkiye sınırları içinde özerklik kazanmak isteyenler ise Kürtlerin yalnızca 6,4'ünü oluşturmuştu. Kürtlerin yüzde 20,1'i sorunun ekonomik ve toplumsal yoksunluk, yüzde 51 gibi bir çoğunluğu ise "devletin acımasız baskısı" olduğunu düşünüyordu. 1995 yılında yapılan bir başka araştırmada, denekler Güneydoğuda Kürtlerin yoğun olduğu üç il ile Güneyde 1984 yılında PKK terörünün başlamasının ardından Kürtlerin yoğun olarak göçtüğü üç ilde kendilerini Kürt olarak tanımlayanlar arasından seçilmişti. Bu ikinci araştırmada, deneklerin yüzde 13'ü kendileri için kültürel özerklik ve bu haklar için anayasa güvencesi isteklerini dile getirmiş; yüzde 42,5'i federal bir yönetim yapısından yana olduğunu bildirmiş; bu kez yüzde 13'ü bağımsız bir Kürt devleti istemişti. Federal bir sistemi seçen deneklere "federalizmin" neyi ifade ettiği sorulduğunda, bunu devletin mevcut siyasi yapısında bir değişiklik değil, kültürel haklarını daha özgürce kullanmalarına ve Kürt olarak daha elverişli koşullarda bir yaşam sürmelerine izin veren bir düzenleme olarak tanımlamışlardı.

Diğer bir Kürt grubundan "Müslüman Kürtler" olarak söz edilebilir. Bu grup İslami değerleri vurgulamaktadır, böylece etnik değerlerden ziyade dini içselleştirmiştir. Fakat Türk ve Kürt kimliği arasında bir seçim yapmaları gerekirse Kürt kimliğini seçmektedir. Bu grup kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır. Alt gruplardan biri ılımlı İslamiyet'e yakınlık duyan Kürtlerden oluşmaktadır. Cumhuriyet'in, milliyetçilik ve laiklik ilkelerine olumlu bakmazlar, fakat bu ilkelere aktif olarak da karşı çıkmazlar. Siyasete katıldıkları zaman Demokrat Parti (1946–1960) Adalet Partisi (1961- 1981) Doğru Yol Partisi, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi (2001'den günümüze kadar) gibi merkez sağ partiler içinde yer alırlar. İkinci gruptakilerin sayıları birinci gruptakilerden az olabilir, fakat gene de Türkiye'nin genel sosyoekonomik ve siyasi yaşamıyla bütünleşmişlerdir. Diğer alt grup, kendisine model olarak İran'daki radikal İslamiyet'i almıştır. Bunlar Kürt Hizbullah'ı (Allah'ın partisi) [KH] adı verilen bir İslami Kürt örgütü kurmuşlardır. KH, 2000 ileri gelen ılımlı Kürt'ün öldürülmesinden sorumlu tutulmaktadır. KH, Marksist Kürdistan İşçi Partisi'ni (PKK) başlıca rakibi olarak görmüş ve onlarla kanlı bir çatışmaya girmiştir. Devlet sonunda KH'yi etkisiz hale getirmiştir.

Üçüncü Kürt grubu ayrılıkçı Marksist PKK ve Halkın Emek Partisi (HEP) [1990–1993] Demokrasi Partisi (DEP) [1993-1994] Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) [1994–2003], Demokratik Toplum Partisi (DTP) gibi siyasi partilerin saflarında bulunanlardır. Bu grubun üyelerinin de sayıca çok fazla olduğu söylenemez. Bu siyasi partilerin saflarında bulunmalarının genellikle PKK'dan bağımsız bir görüş benimsemedikleri düşünülmektedir.

PKK etnik-milliyetçi bir duruş benimsemiş ve cumhuriyet devletini Kürtlere karşı "sömürgeci" gibi davranmakla suçlamıştır. Kuşkusuz bu kitabın amacı bakımından önemli olan, PKK eylemlerine katılanların ya da onlara maddi destek sağlayanların bir kısmının, bu "partiden" yana olduklarından değil korkudan böyle davrandıklarıdır. Daha önceleri de devlete karşı yaygın bir etnik milliyetçi harekete rastlanmamıştır. 1960'lara kadar, devlete karşı Kürt girişimleri, genel olarak özerkliklerini sürdürmekten başka bir şey istemeyen yerel şeyhler ve ağalar tarafından yapılmıştır. 1960'lardan itibaren, hem Türk ve Kürt düşünürler hem de gençler birlikte hareket ederek solcu bir eylem planını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu plan, hem gerçekçi politikalar içermediği hem de özellikle 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinin ardından devlet tarafından engellendiği için etkisiz kalmıştır. Bunun üzerine "genç, deneyimsiz, kızgın/kırgın ve maceraperest kırsal kadrolar" ortaya çıkmış ve hükümet kuvvetleriyle silahlı çatışmaya girmişlerdir.

Burada, Kürt şeyhleri ile ağalarını kendi aşiretlerinin ve devlete karşı eylemlerinde diğer bazı aşiretlerin de desteklemiş olduğunu, oysa Kürt düşünürler ile yandaşlarının ancak az sayıda Kürt destekçi bulabilmiş olduklarını belirtmek yerinde olacaktır. PKK Kürtler içinde daha da az destek bulmuştur. Terör eyleminin başlarında PKK Güneydoğu'da bildiriler dağıtıp kendisini Kürdistan Kurtuluş Cephesi olarak tanıttığı zaman (1984), bölge halkı PKK militanlarını yetkililere ihbar etmişti. PKK, halkı ailelerindeki genç erkekleri PKK saflarına katması için zorlamış, aksi halde sert misillemeler yapacağını bildirmişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen önce ve daha sonraki on yıllarda Kürtler kendi kaderlerini Türklerin kaderleriyle paylaşmaya karar verdiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre Türkiye'de merkezi hükümet ya ortada

yoktu (1919–1920) ya da hayli etkisizdi (1920–1921). Bu, ayrıca, hem İstanbul'da hem de Kürt bölgelerindeki bazı Kürt aydınlar arasında milliyetçi duyguların yaygın olduğu bir dönemdi. O yıllarda, eğer Kürtler devlet olmak isteselerdi, bunun için yapacakları birleşik bir Kürt hareketi yabancılar tarafından tanınabilir ve desteklenebilirdi.

Ülke bütünlüğünün tehlikeye düştüğü kritik durumlarda Kürtler Türkleri yalnız bırakmamışlardır. Türkler 1919 yılında bağımsızlık mücadelesine başladıktan sonra İstanbul Hükümeti, kendisine yakın bazı müftülerin fetva çıkarmasını kararlaştırmıştı. Çıkarılan fetva, Atatürk ve silah arkadaşlarının, bir direniş hareketi başlatma ve Anadolu ile Trakya'nın büyük bir kısmının Müttefik kuvvetler arasında bölünmesini engelleme çabalarının meşruiyetini sorguluyordu. Atatürk ve arkadaşları bir karşı fetva hazırlattılar; Bitlis, Diyarbakır, Doğubayazıt, Hınıs, Silvan, Siverek, Urfa, Van, Viranşehir gibi doğu ve güneydoğu kentleri ile kasabalarındaki Kürt müftüler bu karşı fetvada Anadolu müftülerinin yanında yer aldılar. Kurtuluş Savaşı sırasında (1919–1922) bir noktada, Türk kuvvetleri Ankara yakınlarına çekilmeye zorlanmıştı. O zaman Meclis'te, Meclis'in Ankara'dan Kayseri'ye taşınmasının gerekli olduğu öne sürülmüştü. Bunun üzerine bir Kürt milletvekili olan Dersim Milletvekili Diyap Ağa, şu önemli soruyu sormuştu: "Efendiler, biz buraya savaşmaya ve ölmeye mi yoksa burayı bırakıp kaçmaya mı geldik?"

Savaştan sonra, Türk delegasyonu, Türkiye ile Müttefik kuvvetler arasında Türkiye'nin geleceği hakkında anlaşma sağlanacak olan Lozan Barış Konferansı'na hareket etmek üzereyken bazı Kürt milletvekilleri delegasyon üyelerine, "Kürtler ile Türkler arasındaki güçlü bağlardan" söz etmişler ve Lozan görüşmeleri sırasında bu gerçeği unutmamalarını istemişlerdi. O sıralar Meclis'te bu çerçevede dile getirdikleri görüşlerden bazıları şöyleydi: "Biz Kürtler ve Türkler birbirimizden farklı değiliz. Aramızda anlaşmazlık yoktur. Ne Kürt ne de Türk sorumuz vardır. Hepimiz kardeşiz." (Yukarıda sözü edilen Diyap Ağa); "Türklerin ve Kürtlerin gerçek duygularına nüfuz edebilirsiniz, bu ülkenin geleceği hakkında aynı görüşleri taşıdıklarını görürsünüz. Nitekim yüzyıllar boyunca Türkler ve Kürtler birbirlerine o kadar karışmıştır ki ... [Müttefiklerin] parçalamaya çalıştıkları ulusumuz buna karşı durabilmek için yekvücut olmuştur." (Erzurum milletvekili ve annesi Kürt olan Necati Bey); "Konferans davetinde 'Türk olmayanlar terimi vardır. Ben Kürt'üm. ... Delegelerimizden, Türklerin ve Kürtlerin birlikte tek bir ulus oluşturduğunu herkese söylemelerini rica ediyorum. Delegelerinizden, Kürtlerden böyle söz edilmesini mümkün olan en sert sözlerle reddetmelerini istiyorum." (Mardin Milletvekili Kürt Necib Bey); "Düşmana karşı savaşta hem Kürtler hem de Türkler kanlarını son damlasına kadar akıtmaya devam ettiler; bu nedenle [Lozan'da yapılacak anlaşmada] 'azınlık' terimine yer yoktur." (Van Milletvekili Kürt Hakkı Bey).

Lozan Barış Konferansı sırasında da bazı Kürt ileri gelenleri, Türklerle birlikte yaşamaktan memnun olduklarını beyan ederek Türkiye'ye açıkça arka çıktılar. 1925 Kürt isyanının ardından Meclis, çıkardığı özel bir yasayla ihanet davalarında ölüm cezası vermeye yetkili iki "İstiklal Mahkemesi" kurdu; yasa 22 ref oyuna karşılık 122 oyla kabul edildi, Kürtlerin yaşadığı illerden 37 milletvekili de yasanın geçmesi için olumlu oy kullandı.

Ortak bir dilde beceri kazanmanın yanı sıra Kürtlerin Güneydoğu dışındaki kentlere yoğun göçü ve böylece çok sayıda Türk'le temasa geçmesi de Kürtlerin Türklerle entegre olmasına yol açmıştır. İki halkın fiziksel görünüşlerinin ve dinlerini yaşamalarının arasında pek fark olmaması da bu hususta önemli rol oynamıştır. XX. yüzyılın sonunda Türkiye'de yaklaşık bir milyon Türk-Kürt evliliği olduğu ve 1923 yılından beri Meclis'e seçilen milletvekillerinin en az dörtte birinin Kürt kökenli olduğu hesaplanmıştır. Bu durum, Türkiye'de Kürtlerin Kürt olduklarını açıkça söyleyip Kürtler için siyasi haklar talep edikçe, devletin Kürtçülüğü sorun olarak görmemesinin bir başka nedeni olmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından çok partili siyasi hayata geçildikten sonra Kürtler siyasette daha da etkin olarak yer aldılar. Siyasetçi olarak etnik değilse de bölgesel çıkarları savunabildiler. 1950'li yıllarda, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki kamu görevlerine merkezden gönderilen memurlardan ziyade bölgeden memurlar atandı. Cumhuriyet'in kuruluşundan beri, Kürtler milletvekili, bakan, belediye başkanı, savcı ve büyük şirketlerde yönetici olarak görev yaptılar. Hotham bu olguyla ilgili olarak şu gözlemi yapmıştır: "Türkiye'de pek çok Kürt (her ne kadar etnik kimlikleri açıkça dile getirilmemiş olsa da) devlette yüksek makamlara gelmiş ve toplumda çeşitli mesleklerde önemli katkılar yapmışlardır. Bu bana İskoçların, Gallilerin ya da İrlandalıların Büyük Britanya'ya yapmış olduktan katkıları hatırlatıyor."

Bu nedenle, isyanların ve ayrılıkçı hareketle halka yansımaları ve karşılıklı düşmanlık duygularının yaygınlaşması önlenememiştir. Aynı şekilde, genel olarak Kürt sorununun, isyanlardan ve ayrılıkçı hareketlerden bağımsız olarak ele alınabilmesi mümkün olmuştur. Dolayısıyla, Cumhuriyet dönemi boyunca, bazı ayrıcalıklı durumlar dışında, ihtilafın doruk noktasına çıktığı dönemlerde bile, Türkler ile Kürtler arasında yaygın ve kalıcı bir düşmanlık görülmemiştir.

Devlet ve Kürtler-Görüşler ve politikalar Kürtlere özerklik verme düşüncesi

Kurtuluş Savaşı'nın ilk dönemlerinde, ulusal mücadele başarıya ulaşır ulaşmaz Atatürk Kürtlere özerklik vermeyi düşünmüştü. Atatürk, 13. Kolordu Komutan Yardımcısı Ahmed Cevdet Paşaya ve Güneydoğu'daki diğer yüksek rütbeli subaylara gönderdiği bir telgrafta bu konudaki görüşünü şöyle açıklamıştı "Kürt kardeşlerimizin devlete bağlılığını artırmak, refahını ve gelişimini sağlamak için, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması koşuluyla, onlara her türlü hak ve ayrıcalık vermekten yanayım." Atatürk ayrıca Haziran 1920'de, Güney Cephesi Komutanı Nihat Anılmış Paşa'ya şu

notu gönderdi: "Kürtlerin yaşadığı bölgelerde, yavaş yavaş yerel bir hükümet kurmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz... Kürtler o zamana kadar yerel hükümet hazırlıklarını tamamlayabilirler. ... Yerel hükümetle ilgili politikamızın... genel çizgileri, Kürtleri sivil ve askeri görevlere getirerek onların gönlünü almak ve Kürt liderleri bize bağlayan bağları kuvvetlendirmektir." Atatürk'ün bu düşüncelerini ifade etmesinin ardından, illerin kendi yerel işlerinde özerk olduğu hükmünü (madde 11) getiren Türkiye'nin ilk anayasası yürürlüğe girmiştir (20 Ocak 1921).

Devletin benzer politikalar izlemeye devam etmesi ve Kürtlerin Nisan 1921'de çıkardığı bir isyanın (Koçgiri) söz konusu politikalarından vazgeçilmesine yol açmaması, bu kitapta ileri sürülen tez bakımından anlamlıdır. Şubat 1922'de, Meclis, Kürtlerin yoğun olduğu illerde özerk yönetimler kurulmasını ve bu yönetimlerin "Kürtlerin geleneklerine uygun şekilde" tasarlanmasını kararlaştırmıştı. Oy kullanma hakkı olanlar tarafından bir Kürt meclisi seçilecekti; bu meclisin başlıca görevi bir üniversite kurmak olacaktı. Fakat izleyen aylarda Doğu ve Güneydoğu'daki kargaşa nedeniyle bu özerklik planı uygulanamadı.

Atatürk ve arkadaşları yalnızca günü kurtarmaya çalışmış ve bir bahane ortaya çıkar çıkmaz bunu kullanıp fikirlerini değiştirmiş olabilirler miydi? Bunun böyle olmadığı açıktır. Birincisi, Kürtler ve etnik Türk olmayan diğer Müslüman gruplarla ilgili olarak izlenen politikalar temelde Osmanlı döneminde benimsenen politikaların devamıydı. Namık Kemal'in milliyetçilik hakkındaki görüşleri, Ziya Gökalp'in milliyetçiliğin önemli bir boyutu olarak kültüre vurgusu Atatürk'ü etkilemişti. Namık Kemal'in ve Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışlarında Müslüman "öteki"ne de yakın bir ilgi vardı. Aynı şekilde, yukarıda belirtildiği gibi, Kürtlere göre de İslamiyet, kimliklerinin önemli bir boyutuydu.

İkincisi, Atatürk, Mart 1916'da Diyarbakır'da kolordu komutanlığına atandığı zaman Kürtlerle yakın ilişki kurma olanağı bulmuştu. Bağımsızlık mücadelesi başladığında bu Kürtlere mektup yazarak bölgelerindeki gelişmeler hakkında kendisine güncel bilgi vermelerini ve ülkeyi kurtarma çabalarına katkıda bulunmalarını istemişti. Atatürk, Kürtlerle bu ikinci ilişkisi sırasında bölgenin ileri gelen Kürtleriyle dostluğunu ilerletti. Mayıs 1919'da, Diyarbakır'daki "eski dostlarını" ziyaret etme niyetinden söz açtı. Atatürk'ün Kürtleri iyice tanıdığı, onlara yakınlık ve güven duyduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü, bağımsızlık mücadelesinin başladığı 1919 yılından 1922 yılına kadar, İslamiyet Anadolu'da halkın bir arada tutulmasında önemli bir rol oynadı. Hem İstanbul'daki sultanın hem de Atatürk ve arkadaşlarının peşlerindeki halk hareketine geçirmek amacıyla kendi lehlerinde fetva verilmesi için çaba gösterdikleri unutulmamalıdır.

Bu dönemde, Cumhuriyet'in kurucuları, kültürel milliyetçilikten yanaydı ve İslamiyet, bu dine inanan değişik toplulukların paylaştığı ülkelerin, değerlerin ve tutumların başlıca kaynağı olarak görülüyordu. 20 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Milli'nin 1. maddesinde "Türk milleti" değil "Osmanlı-Türk milleti" ifadesi yer almıştı; o yıllarda "millet terimi" hala müminler topluluğu anlamını taşıyordu. 20 Nisan 1920'de Ankara'da Meclis İslami geleneklere uygun biçimde açılmıştı. Meclis ilk toplantısını cuma namazından sonra yapmıştı. 1 Mayıs 1920'de Atatürk, Meclis'te şöyle diyordu: "Saygıdeğer meclisinizi oluşturanlar yalnızca Türk ya da Çerkez veya Kürt değildir, bütün İslami unsurların oluşturduğu bir topluluktur ve böyle güçlü bir bağla bir arada tutulmaktadır."

Ayrıca, bu yıllarda Atatürk ve diğer devlet adamları, çoğu zaman "Türkiye milleti"nden söz ediyorlardı, "Türk" yerine "Türkiye" sözcüğünün kullanılması, bir yandan dolaylı olarak ulusal kimliğe işaret ediyor, diğer yandan Türkiye'deki bütün İslami grupları kapsayan bir kavram oluşturuyordu. Aynı doğrultuda Atatürk 18 Haziran 1922 tarihinde "Türkiye halkı" ifadesini kullanmıştı. Kasım 1922'de saltanatı kaldıran kararın metninde de bu ifade yer alıyordu: Devletin bu dönemde yazılan "İstiklal Marşı" da belirgin dini motifler içeriyordu. Atatürk'ün, ülkenin düşmanlardan kurtarılmasında önemli rol oynayan askeri zaferlerine şükran nişanesi olarak, Meclis Atatürk'e "Gazi" (din uğruna savaşan kimse) unvanı vermişti.

Yukarıdaki açıklamalardan açıkça anlaşıldığı gibi, İslamiyet, Kürtler ve Türkler hakkındaki Atatürkçü söylemin günü kurtarma çabası olmadığını gösteren pek çok olgu bulunmaktadır. Atatürk her ne kadar Kürtlerin ayrı bir etnik topluluk oluşturduğunu kabul etse de onlara karşı etnik politikalar benimsemeyi düşünmemiştir. Atatürk'e göre de İslamiyet, Kürt kimliğinin etnisiteden çok daha önemli bir boyutuydu, dolayısıyla Atatürk İslamiyet'in Türkler ile Kürtler arasında güçlü bir bağ işlevi gördüğü fikrindeydi. Atatürk, 1 Mayıs 1920 tarihinde yaptığı bir konuşmada şunları söylemişti: "Türkiye'de Türkler ve Kürtler vardır. Onları birbirinden ayıramayız. ... Ulus yalnızca bir unsurdan oluşmaz. ... Çıkarlarımız birbirine bağlıdır. Yaratmaya çalıştığımız birlik, yalnızca Türk birliği ya da Çerkez birliği değildir. Tek bir Müslüman unsurun karmasıdır." Meclis'te yaptığı bir konuşmada da aynı konunun üzerinde durmuştu: "Onurlu ve saygılı iyi insanlar olduğu sürece, Türkler ve Kürtler halifeliğin çevresinde, birlikte kardeş gibi yaşamaya devam edecekler, iç ve dış düşmanlara karşı demirden bir kale gibi sapasağlam dikileceklerdir." Bu nedenle, Atatürk ve arkadaşları, Kürtlere özerklik vermeyi de ciddi olarak düşünmüşler, nitekim bu amaca ulaşmak için 1921 Anayasası'nda bazı önemli adımlar atmışlardı.

Atatürk ... 16 Ocak 1923'te Bursa'da yaptığı bir basın toplantısında, her ne kadar bu kez yalnızca Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu illerle sınırlı olsa da hala Kürtlere özerklik vermekten söz etmiyordu. Kürtler ile Türklerin giderek daha fazla birlikte yaşamaya başladığını gözleyen Atatürk, Kürtlerin yaşadıkları bütün illerde onlara özerklik vermenin mümkün olamayacağına karar vermişti. Atatürk bu hususa şöyle dikkat çekiyordu: "Türkiye'nin sınırları içinde pek çok Kürt yaşamaktadır. Fakat ancak birkaç ilde çoğunlukta dırlar. Kürtler daha önce

buldukları yerlerden ayrılıp Türkler arasında yaşamaya başladıklarından, Kürtlerin de yaşadığı yerler dışarıda bırakılıp yeni bir sınır çekilmek istenirse bu Türkiye'nin parçalanmasına yol açabilir. Çünkü eğer böyle bir politika benimsenirse sınırın yalnızca Erzurum'a kadar değil, Erzincan'a, hatta Sivas ya da Harput'a kadar geri çekilmesi gerekir. Konya Ovası'nda bile Kürt aşiretlere rastlayabilirsiniz. 1921 Anayasası'nda, eğer bazı yerler Kürt bölgesi olarak belirlenseydi, devlet o bölgelerde yaşayan Kürtlere özerklik vermek zorunda bırakılabilirdi. Fakat artık böyle bir düzenlemenin bir anlamı yoktur." Atatürk'ün düşüncelerindeki bu değişiklik, genel olarak Kürtlere duyulan sempatinin azalması demek değildi. Örneğin, Ağustos 1924'te bir Kürt delegasyonu yerel özerklik hakkında bazı talepler öne sürmüştü, fakat devlet buna sert karşılık vermemişti. Ancak, Güneydoğu'da Kürtlerin karıştığı bazı karışıklıkların çıkması ve daha önce devletle işbirliği yapmış olan bazı Kürt şeyhleri ve ağaların artık bu işbirliğine yanaşmamaları nedeniyle Kürt yanlısı politikaya son verildi. Daha sonraki yıllarda, eski başbakanlardan Melen, bu konuda İnönü'nün kendisine şunları anlattığını söylemiştir "Kürtlere Atatürk çok geniş yerel özgürlükler verecekti. ... Ancak ne zaman ki, Cumhuriyeti sıkıştırmak ve isteklerini elde etmek isteyen İngilizler Kürt aşiretleri elde edip ayaklanmalarını sağladı, Atatürk o andan itibaren kesin kararını verdi. 'Susturun bunları'."

Önceleri" Kürt" terimini, Osmanlı-Müslüman unsurlardan biri gibi kullanmış olan Atatürk de bu söylemi yavaş yavaş bırakmıştı. 1 Mart 1923'te ilk kez "Türk- Kürt milleti" değil, yalnızca "Türk milleti" ibaresini kullandı. Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinden itibaren "Türkiye halkları" ifadesini kullanmaktan da vazgeçti. Aynı yıl Diyarbakır'da yaptığı bir konuşmada, ülkedeki farklı gruplardan söz ederken etnik kökenlerine değinmedi. Onun yerine, farklı gruplardan doğdukları illere göre söz etti.

Güneydoğu'da, kamu yönetiminde hemen hemen bütün üst düzey görevlere ve bazı daha alt görevlere Kürtlerden ziyade Türklerin atanmaya başlaması da bu döneme rastlamaktadır. Türk isimleri giderek daha fazla Kürt isimlerinin yerini aldı. Orduda görev yapan Kürtler kötü muameleden ve istismardan yakınmaya başladılar. Mart 1924'te, devlet mahkemelerde ve okullarda yalnızca Türkçe kullanılmasına karar verdi. 1924 Anayasası'nın görüşülmesi sırasında, yerinden yönetim gündeme gelmedi; aksine "geri kalmış bir bölgede" bu tür bir yönetsel yapılanmanın çağdaş ulus yaratma çabaları önünde engel oluşturabileceği belirtildi. Ancak "Türkleşme" olarak nitelendirilebilecek yerinden yönetim projesinin terk edilmesi, etnik milliyetçilik tezıyla açıklanamazdı; Ankara, yukarıda değinilen nedenlere ek olarak, Kürtlerin yol açtığı büyük düş kırıklığı sonucu böyle bir politika değişikliğine gitmişti.

Cumhuriyet döneminde, devletin etnik politikalarından uzak durmasının ikinci bir nedeni daha vardı. Devlet, diğer Müslüman etnik grupları birincil etnik grup (Türkler) içinde eritmek yerine, yalnızca birincil etnik gruptan bir ulus oluşturma çabalarına öncelik vermişti. Diğer grupların birincil etnik gruplar içinde asimile edilmesi düşünülemezdi, çünkü zaten Müslüman etnik gruplar, özellikle Boşnaklar, Çerkezler ve Lazlar Türklerle entegre bir biçimde yaşamlarını sürdürüyorlardı. En az entegre olanlar Kürtlerdi. Bunun da başlıca nedeni etnik değildi, Kürtlerin büyükçe bir bölümünün uzun süre coğrafi bakımdan izole bir biçimde yaşamış olmalarıydı.

Kültürel milliyetçilikten vatandaşlığa dayalı milliyetçiliğe

Osmanlı'da, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devlet ile Kürtler arasında yakın bir ilişki yoktu; olan ilişkiler de genellikle uyumluydu. XIX. yüzyılda bazı Kürtler, sadakatlerinden kuşku duyulmasına yol açacak eylemlere kalkmışlardı; fakat amaçları bağımsız bir devlet kurmak değildi. Nitekim XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yirmi yılında Kürtler devlet içinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Ve Kurtuluş Savaşı sırasında, Türkler ile Kürtler ortak vatanlarını düşmanlardan kurtarmak için işbirliği yapmışlardı.

"Bağımsız bir Kürt devleti" düşüncesi ilk kez, sultanın hükümetinin imzalamaya zorlandığı fakat Atatürk ve arkadaşlarının reddettiği Sevr Antlaşması'yla (10 Ağustos 1920) gündeme geldi. Fakat antlaşmada kurulması düşünülen Kürt devletinin sınırları belirlenmedi, ayrıca bu devletin kurulması, Kürt halkının bunu plebisitle kabul etmesi ve antlaşmayı imzalayan devletlerin "Kürtlerin bağımsızlığa hazır olduklarına" karar vermeleri şartlarına bağlandı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Kürtlerin devlete karşı, önemsiz de olsa iki kez, 1921 yılında Koçgiri ve 1924 yılında Beytüşşebap isyanlarını çıkardıkları doğrudur; fakat bu iki isyanın da amacı bağımsızlık değildi.

Tahmin edileceği gibi, Atatürk ve arkadaşları bağımsız Kürt devleti önerisini kabul etmediler. Ülkeyi, Kürtleri de kapsayacak şekilde, parçalanmaktan kurtarmaya kararlıydılar. Atatürk, 1919 yılında Türkiye'ye saldırıların başlamasının ardından Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasının amacını, "bu illerdeki Müslüman halkın tarihi ve ulusal haklarını... savunmak" olarak belirtti. Yaklaşan ulusal mücadeleye için, ülkenin bütün Müslüman unsurlarının kaynaklarını birleştirmeye çaba gösteriyordu. Kürtlerin de, ulusu oluşturan Müslüman unsurlardan birisi olarak, bu mücadelede yerini alacağı umuluyordu.

Mayıs 1919 ile nisan 1920 arasında, Atatürk Diyarbakır'daki 13. Kolordu komutan yardımcısına bu ildeki bir Kürt derneğiyle Türkler arasında meydana gelen bir çatışmayla ilgili yirmi adet telgraf göndermişti. Bu telgraflardan birinde Atatürk, "Aile içinde çözülmesi gereken sorunları dış düşmanların kullanmasına izin vermek ... davaya ihanet olacaktır" demişti. Bir başka telgrafta, "Türklerin ve Kürtlerin öz kardeş olduklarının ve aynalamayacaklarının" hatırd tutulmasını istemişti. Ulusal mücadeleye için halkı seferber etmek amacıyla toplanan Erzurum Kongresi'nden (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi'nden (4-11 Eylül 1919) sonra yayımlanan bildirimlerde de "öz kardeş" fikri tekrar tekrar

vurgulandı. Aynı zamanda, "öz kardeşlerin" farklı kimlikleri olduğu da kabul edildi. Nisan 1920'de Atatürk, "Anavatanın sınırları içinde yaşayan... her İslami topluluğun soyunu, geleneklerini ve özel koşullarını samimi bir şekilde tanıma ve kabul etme taraftarıyız" demişti.

Milliyetçilik, laik Cumhuriyetin ilanına (29 Ekim 1923) doğru İslami, dolayısıyla kültürel niteliğini yitirmeye başlamış olsa da hem Cumhuriyet'in ilk yıllarında hem de daha sonra, Atatürk'ün Kürtleri kardeş gibi görme eğilimini diğer devlet adamları da paylaşmıştır. 24 Temmuz 1924 tarihinde imzalanan Lozan Barış Anlaşması'nın görüşmeleri sırasında, Türk heyetine başkanlık eden İsmet İnönü Kürtler ile Türkler arasında bir fark olmadığını ileri sürmüştü. Kürtler her ne kadar farklı dile, soya, inaniş ve geleneğe sahip olsa da Türklerle yekvücut olmuştu. Konferansta, İnönü, bu nedenle onlara azınlık statüsünün verilmesinin bir anlamı olmayacağını belirtti. Atatürk ve arkadaşlarına göre azınlık kavramı, birincil etnik grubun (Türklerin) beslediği ülküleri, değerleri ve tutumları içselleştirme eğilimi taşımayan grupları ifade ediyordu. Aynı mantıkla, İnönü konferansta Musul halkının çoğunluğunun Kürt olduğunu savundu. Kürtlerin Araplarla hiçbir ortak yanı yoktu, doğal olarak "Anadolu'daki kardeşleriyle" birlikte olmayı dilerlerdi. O halde Musul Türkiye'ye ait olmalıydı.

Laikliğin, Cumhuriyet devletinin önemli özelliklerinden birisi olarak kabulüyle birlikte, Cumhuriyet'in kurucuları büyük ölçüde İslamiyet'e dayalı kültürel milliyetçilikten, hiç değilse uygulamada vazgeçmeden, vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği benimsediler. Bir süre, vatandaşlığa dayalı milliyetçilik kültürel milliyetçiliğe eklendi, onun yerini almadı. Çünkü hem devletin önde gelenlerinin hem de halkın gözünde, İslamiyet Türk kimliğinin önemli bir boyutu olmaya devam etti. İslamiyet'in, vatandaşların gerçek Türk olmasına yardım ettiği düşünülüyordu; bu, devlet seçkinleri tarafından sık sık dile getirilen bir husustu. Halkın gerçek Türklerden oluşması önemliydi, çünkü ülkenin kalıcılığını ve refahını gerçekten isteyen yalnızca onlardı.

Ülkenin gerçek sahibi olmanın bu özel ölçütü, Kürtlerin ve diğer Müslüman vatandaşların aleyhine işlemedi, fakat ülkenin gerçek sahibi olabilecekleri neredeyse olanaksız görülen gayrimüslimleri incitti. Öte yandan, en azından söylemde vatandaşlığa dayalı milliyetçilik anlamına gelen demeçler yaygınlaşmaya başladı ve zamanla devletin Kürtlere ilişkin politikalarında vatandaşlığa dayalı milliyetçilik anlayışı kültürel milliyetçiliği saf dışı bıraktı.

Turgut Özal, Türk halkının entegre bir bütün olduğu görüşünü taşıyordu. ... Özal, bu konuyla ilgili olarak Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne benzediğine işaret etti. Hatta yeni bir fikir de ileri sürdü: "ABD adı etnik bir kimlik çağrıştırmaz. Onda Museviler, Latin Amerikalılar, Müslümanlar... [da] yaşar. Eğer Türkiye'ye 'Türkiye' değil de 'Anadolu' densesydi daha uygun olacaktı. O zaman Kürtler, Türkler ve diğer etnik gruplar [rahatça] 'Anadoluluyum' diyebileceklerdi." Sonuçta, Özal'a göre, bazı halk toplulukları farklı olarak algılandıkları için onlara karşı ayrımcı davranmak pek akla yakın değildi. Bu görüşler Özal'ı vatandaşlığa dayalı milliyetçilik taraftarları kervanına dahil etmiştir.

1920'lerin başında Atatürk'ün yaptığı gibi, Özal da "Türk" sözcüğünü sıfat olarak değil genel bir isim olarak algılamıştı. Çünkü Atatürk'ün söylemediğine, "Ne mutlu Türk olana" sözüne değil, söylediğine, "Ne mutlu Türk'ün diyene" sözüne dikkat çekmişti.

1986-1993 yılları arasında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SODEP) genel başkanlığı ve 1991-1993 yılları arasında başbakan yardımcılığı yapmış olan Erdal İnönü de, Güneydoğu sorununun Kürt sorunu olduğunu düşünmüyordu, çünkü Kürtlerin Türklerden ayrılmayı istediklerini sanmıyordu.

Erdal İnönü, bu koşullarda bölgede demokrasinin daha ileri düzeyde uygulanmasından başka çözüm yolu olmadığını görüşündeydi; 1980-1983 askeri yönetiminin Kürtçe konuşmayı, yazmayı ve haberleşmeyi yasaklamasını insanlık suçu olarak görmüştü. Demokratik bir yönetimde bu tür sert politikaların benimsenmemesi fikrindeydi. Erdal İnönü'ye göre, Kürtler ayrı bir devlet kurma niyetinde olmadıklarından, hem devletin üniter yapısı korunabilir hem de demokrasinin sürekliliği sağlanabilirdi. Erdal İnönü, 1991 genel seçimleri arifesinde, SODEP genel başkanı olarak, PKK'yla bağlantıları iyi bilinen Kürt politikacılarla seçim koalisyonu bile yapmış, demokratik bir sistemde Kürtlerin kendilerine verilen temel hak ve özgürlükleri kullanarak, barışçı bir şekilde zararlarının karşılanmasını talep edebileceklerini düşünmüştü.

Erdal İnönü de Kürtlerin ikincil kimliklerinin tanınmasından yanaydı. Yaşama filozofça ve insancıl bir biçimde yaklaşırdı "Etnik köken farklılığının, kişilerle toplumun birbirlerine bakışında bir farklı algılama doğurduğunun kabul edilmesi... [gerekir] bunun kişiler ya da toplum için olumsuzluklar getirmemesine dikkat... [edilmelidir]. Kimse nerede doğacağına, anadilinin hangisi olacağına kendisi karar vermez. Mezhebi, dini de, nadir istisnalar dışında, ailesinden, çevresinden gelen özelliklerdendir. Dolayısıyla, doğum yeri, anadili ya da dini, mezhebi, hiçbir vatandaşımızı farklı, zor ya da sakıncalı bir duruma düşürmemelidir. İnsanlık açısından başka bir şey daha var, Anadili, insana kendisini ve dünyayı tanıtan ilk araçtır, bu bakımdan özel ve sıcak bir anlamı vardır. Gene anadilinin ve çocukluk döneminin getirdiği birtakım farklı özel kültür verilen vardır. Bütün bunlara herkesin saygı göstermesi bir insanlık borcudur."

Erdal İnönü'nün bu görüş ve duyguları, Türkiye'de halkın farklı etnik kökenlere sahip olduğu düşüncesinden kaynaklanmıştır. Ona göre, Türkiye'de rastlanan farklı dil ve mezhep toplulukları ile etnik topluluklar sosyolojik bir gerçektir ve bunu yadsımak mümkün değildir. İnsanlar arasındaki farklılıkları ve değişik dilleri, ülkenin toprak

bütünlüğünün önünde bir engel olarak algılamak hatadır. Cumhuriyet'in temel ilkesini, yani aynı siyasi varlığa bağlı olan bütün insanlar arasında ortak siyasi bilincin olduğunu herkes aklında tutmalıdır.

Yeni bir idari-siyasi felsefe gereksinmesi

1930'larda Bayar, Kürtlerle ilgili olarak yaşanan büyük düş kırıklığının ardından onlara uygulanan sert politikaların değiştirilmesi gerektiğini düşünmüştü. Bayar, devletin Kürtlere sempatiyle ve iyi bir şekilde davranması gerektiği görüşündeydi. Bu nedenle, Aralık 1936'da, iktisat bakanıyken hazırladığı "Doğu Sorunu" başlıklı bir raporda, ülkenin yalnızca yönetim yapısının değil, aynı zamanda bu yönetimin temelinde yatan felsefenin de değiştirilmesinin gerekli olduğunu kaydetmişti. Sorunla uğraşmak için orduya ve jandarmaya elbette gereksinme olduğunu, fakat bunların, düzenli çalışan diğer kamu kurumlarıyla da desteklenmesi gerektiğini belirtmişti. Bayar'a göre, Kürtleri yalnızca sert önlemlere başvurarak baskı altında tutma politikalarıyla yetinilmemesi, onlara hizmet götürülmesi zorunluydu. Düzenli işleyen kamu kurumları, Kürtlerin, sorunlarıyla ilgilenildiğini, devletin kendilerine şefkatle yaklaştığını düşünmelerini sağlayacaktı. Böylece, Kürtler kendilerinin toplum içinde yabancı bir unsur olarak algılanmadığını anlayacaklar, ulusun ayrılmaz bir parçası olduklarını hissedeceklerdi. Bayar ayrıca, düzenli kamu hizmetleri sunulmasının yanı sıra devlet memurlarının da bölgenin ekonomik ve toplumsal gereksinimleri hakkında eğitilmesi gerektiği sonucuna varmıştı. Bayar, bölgedeki devlet memurlarının bu konularda bilgili olmadıklarını düşünüyordu.

Bayar, yukarıdaki önlemlerin etkin bir şekilde uygulanması için, halkı şeyhlerin ve ağaların sultanından kurtarmak gerektiğini de belirtmişti. Devlet, bir yandan halka iyi ve şefkatli bir şekilde hizmet ederken bir yandan da halkı bölgenin ileri gelenlerinin zorbalığından kurtarmakla yükümlüydü. Bayar yalnızca bu nedenle, Güneydoğu'daki şeyhlerin ve ağaların ülkenin başka bölgelerine zorla gönderilmesini onaylamıştı. Bölge halkının da bu politikayı destekleyeceği kanısındaydı. Bayar'a göre, bu tür önlemler, "sorunların" yuvası olan Dersim'de bile Kürt sorununun çözülmesine yardım edecekti.

Bayar devletin Kürtlere şefkatle yaklaşmadığını biraz sakınganca dile getirdiği halde Demirel daha açık sözlü davrandı ve Türkiye'nin bu konudaki geçmiş karnesini şiddetle eleştirdi. Demirel, Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti yönetimi ve 1960 askeri müdahalesinin ardından gelen askeri yönetim sırasında, devletin Türkiye'nin Kürt kökenli vatandaşlarında "yaralar" açtığını söyledi. Hatta "Kürtlere karşı işgalci gibi davranmayacaksınız" bile dedi.

Özal, devletin bölgede demokratik yerel yönetimler kurulmasını ciddi bir şekilde düşünmesi gerektiği kanısındaydı. Bu yerel yönetimlerin başına seçilmiş kişilerin getirilmesini önerdi, çünkü bu görevlere seçilerek gelen yöneticiler yerel gereksinimlere duyarlı olacak ve "Güneydoğu sorununun" çözümüne büyük katkılarda bulunabileceklerdi. Aynı anlayışla Özal, Türkiye'nin federasyon seçeneğini de tartışması gerektiğini ileri sürmüştü, fakat kendisinin buna karşı olduğunu eklemişti. Bu seçeneğin dahi görüşülmesinin yararlı olacağını savunmuştu, çünkü böylece "herkes bunun uygulanabilir bir seçenek olmadığını görecekti". Bölgede devlet yatırımlarının devletin bölgeden topladığı vergi gelirlerinin çok ötesinde olduğunu belirttikten sonra şunu sormuştu: "Eğer bir federatif sistem kurulursa böyle yatırımlar için bölgeye kim kaynak akıtacaktır?" Özal'a göre, federatif bir sistemin kurulması halinde yalnızca Güneydoğu halkının yaşam standartları düşmekle kalmayacak, aynı zamanda ülkenin batısında yaşayanlara pozitif ayrımcılık yapılmış olacaktı.

Çağdaş uygarlık, eğitim ve Kürtler

Özal'a göre, Güneydoğu sorunu, oradaki halkın, kendilerini, ezilmiş olmasa bile kaderlerine terk edilmiş olduklarını hissetmelerinin sonucuydu. Giderek Özal Kürtlere yalnızca kültürel hakları değil aynı zamanda grup hakları da verilmesini düşünmüştü. Kültürel haklar arasında, yerel televizyonun Kürtçe yayın yapmasına izin verilmesini önermişti, çünkü "bu, Kürt kökenli vatandaşlarımızın, milletimizin ayrılmaz bir parçası olduklarını da" gösterecekti. Özal, Türkiye'de yalnızca bir resmi dil olması gerektiğine dikkat çekiyor, fakat herkesin kamusal alanda kendi anadilini özgürce kullanması gerektiğini düşünüyordu. Özal, grup haklarının bir parçası olarak, devlet okullarında Kürtçe eğitim yapılmasını savunmuştu. Özal'a göre, Güneydoğu sorununun çözümü için Güneydoğu halkına ifade özgürlüğü tanımak ve onlarla diyalog başlatmak zorunluydu.

Beklenebileceği gibi, 1990'lardan itibaren devlet Kürtlerin kültürel haklarının kapsamını yavaş yavaş genişletti, fakat grup haklarını vermeye yanaşmadı. Örneğin, Kürtler hiçbir engelle karşılaşmaksızın, yerel TV kanallarında Kürtçe yayın yapmaya ve kamusal alanda Kürtçe konuşmaya başladılar, ancak devlet okullarında Kürtçe eğitim yapmalarına izin verilmedi. Kültürel hakların ikincil kimlik hakları olduğu, grup haklarının ise ikincil kimlikleri birincil kimliğe dönüştürebileceği düşünülmesi olabirdi.

Güneydoğu'nun sosyoekonomik kalkınması

Bayar, Doğu'nun kalkınmasının mutlak zorunluluk olduğunu düşünmüştü. Örneğin, Dersim çevresindeki dağların kuytu köşelerinde yaşayan Kürtleri aşağıya indirerek onlara ülkenin verimli bölgelerinden toprak vermek ya da ülkenin diğer bölgelerindeki fabrikalarda çalıştırmak gerekliliğine işaret etmişti. Bayar, ayrıca, Doğu'yu ekonomik yönden kalkındırma yollarını ve yöntemlerini de araştırmıştı. Ona göre, Doğu'nun ekonomik bakımdan yalıtılmış durumu önemli bir sorundu, çünkü Doğu'yu kapalı bir ekonomik sisteme mahkûm etmişti. Bölgede ulaşımı geliştirmek zorunluydu; ayrıca doğal kaynakların kullanılması, nüfus yoğunluğunun artırılması ve et sanayisinin geliştirilmesi yoluna gidilmeliydi.

Bayar pamuk sanayisini başlatmaya elverişli ovalara; şeker fabrikaları, yağ ve peynir imalathaneleri kurmaya uygun yerlere dikkati çekti. Bütün bunlar için Kürtlere toprak dağıtılması zorunluymuştu; bunun, kredi, üretim araçları ve pazarlama olanaklarıyla tamamlanması, aynı zamanda halkın, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında eğitilmesi gerekiyordu.

Özal Kürtlerin ülkenin batısına göç etmesine karşıydı, bunun sonucunda varlıklılar Batı'da yerleşebilir, Doğu'da ise yoksullar kalabilirdi. Özal, Güneydoğu halkının çoğunluğunun geçinmesinin çok zor olduğunu ve bu koşullarda bu yoksul halkın batıya göçemeyecekleri kanısındaydı. Bu nedenle devletin burada yaşayan yoksulların ülkenin batısına taşınmasına olanak sağlaması gerekirdi. İktisat bilgisi olduğu için, Güneydoğu'da altyapı eksikliğinden ötürü yatırımın ekonomik yönden çok pahalı olduğunu, batıda aynı yatırımla üç kat daha fazla verim alınacağını biliyordu. Bundan başka, küçük yerleşim yerleri er geç terk edilecek, bu yerlere elektrik, su getirmek ve yol yapmak için harcanan paralar boşa gidecekti. Fakat diğer taraftan, gerçekçi bir insan olan Özal bütün bunlara degeceğini, çünkü orada yaşayan halkı mutlu edeceğini dile getirmişti. Özal, Kürtlerin, onlara sevecen bir baba gibi davrandığını görmelerini istemişti. Onlara yardım etmek, onlara hizmet etmek ve Cumhuriyet'e gerçek bir ilgi duymalarını sağlamak istiyordu. Son çözümlemede, Özal, kendi tarzında bir Osmanlı'ydı.

Devlet ve Kürtler-Uygulama

Ordunun, siyasetçilerin Kürt sorunu hakkında belirledikleri politikaları her zaman onaylamamasından ve aynı zamanda ordunun fiilen karşı çıktığı bazı politiklardan, Turgut Özal'ın sırdaşı, danışmanı ve genel başkanlığını yaptığı partinin (ANAP) milletvekili Adnan Kahveci tarafından 1992 yılında hazırlanan bir raporda söz edilmiştir. Özal'ın isteği üzerine kaleme alınan raporda şu görüşlere yer verilmişti: "*Ordunun aldığı önlemler, etnik sorunların başarıyla üstesinden gelmeye yetmemiştir; aslında bu önlemler iç savaşın patlamasına neden olmuştur. Bekleneceği gibi, Türkiye'nin etnik sorunu da [ordunun bu meseleyle başa çıkma çabalarına karşılığı] siyasi bir krize dönüşmüştür. Artık Kürt gerçeğinin, Kürt kimliğinin, Kürt dilinin tanınması ve Kürtlere siyasi haklarının verilmesi de dahil olmak üzere bazı cesur önlemler almamız gerekmektedir.*"

Mesut Yılmaz, 1992 yılında, o dönemde Kürt sorununu çözmek için birbiriyle yarışan stratejileri ve kendisine göre, ordunun izlemeyi tercih ettiği politikayı ayrıntılarıyla ele almış ve yine o dönemde, ordunun siyasi liderleri politikalarını değiştirmeye zorladığı bazı olayları şöyle aktarmıştır: "*Güneydoğu sorunuyla ilgili olarak, Türkiye bugüne kadar üç farklı strateji benimsemiştir. Birinci strateji Kürt kimliğini reddetmek ve eldeki bütün kaynaklarla bu kimliği bastırmaktır. Buna 'Dersim mantığı' denebilir. Şaşırtıcı ama hem sivil hem de askeri kesimde bu stratejiye hala sarılanlar vardır. İkincisi, 'Dersim stratejisi'nin tam tersidir; kültürel hakların ve özgürlüklerin verilmesine; karşı tarafın demokrasi ve insan hakları yoluyla sisteme entegre edilmesine çalışılmasına öncelik tanır. Üçüncü strateji, önce terörü sona erdirmek, ardından kültürel hakları vermektir. Ben başbakan olduktan sonra, Turgut Özal'la birlikte, ikinci stratejiyi, her ne kadar terör devam etse de kültürel hakların ve özgürlüklerin verilmesi ve karşı tarafı demokrasi ve insan hakları yoluyla sisteme entegre etme stratejisini benimsedik. Bu ülkede iktidara gelen herkes Kürt sorunuyla başa çıkmak için bu stratejiyi seçer. Demirel de aynı şeyi yapmıştır. Fakat bir süre sonra, bu stratejide direktörün mümkün olmadığı anlaşılır. Bunun nedeni, bu tür olaylarda bazı sivil çevrelerden ve özellikle ordudan baskı gelmesidir. Bu stratejiye karşı olanlar Güneydoğu sorununu her şeyden önce ulusal birlik meselesi olarak algılar ve bu nedenle bu [önemli] sorunun çözümünde siyasi iktidarlara güvenmezler. Ordunun Kürt konusunda kendi doğru bildiği şekilde hareket etmesi 1930'lara kadar gider. O yıllarda, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, bütün askeri birliklere bir genelge göndererek yol inşaatı, bazı bölgelerin elektrikleştirilmesi ve yeni fabrikaların kurulması gibi meselelerle ilgili bütün kararların ancak Genelkurmay Başkanlığı'ndan izin alındıktan sonra uygulanabileceğini bildirmişti."*

Daha sonraki yıllarda, özellikle 1980 askeri müdahalesinin ardından da aynı durumla karşılaşıldı. Bu müdahaleden sonra, Dışişleri Bakanı Müsteşarı Büyükelçi Kamuran Gürün müdahalecilerle, Kürt meselesinde bakanlığın beyaz bir sayfa açmasının uygun olacağını söylemişti. Fakat askerler Gürün'den sorunu orduya bırakmasını istediler.

1989 yılının başlarında, Türkiye, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) Nihai Senedi'ni imzaladı. Belgede, kültürel haklarla ilgili oldukça liberal ilkeler vardı. Bu nedenle, Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin, Kürtçe konuşma ve şarkı söyleme gibi konularda kendi yasalarında bazı değişiklikler yapması gerektiğini düşünüyordu. Konu Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) ele alındı (o sırada Milli Güvenlik Kurulu, Genelkurmay başkanı, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri ve Jandarma Genel Komutanlığı komutanları ile MGK genel sekreteri olarak görev yapan diğer dört yıldızlı generalden oluşuyordu). Kürtçe şarkı söyleme ve konuşma yasağı kaldırıldı. Fakat asker üyeler kamusal alanda Kürtçe şarkı söylenmesinden duydukları kaygıları dile getirdiler, çünkü bu istenmeyen olayların çıkmasına yol açabilirdi; ayrıca, çocuklara Kürt isimleri verilmesi yasağının kaldırılmasına engel oldular.

Turgut Özal cumhurbaşkanlığı sırasında (1989–1993) Güneydoğu'da federatif bir sistem seçeneğini tartışma fikrini ortaya attığı zaman dönemin Genelkurmay başkanı Orgeneral Doğan Güreş, Özal'a, bunu tartışmanın zamanı olmadığını, çünkü bunun, "*aşağılık bir gruba karşı [ölüm kalım] mücadelesi veren Silahlı Kuvvetlerin, polis ve diğer kimselerin moralini olumsuz etkileyeceğini*" söylemişti.

Kürt sorunu nedeniyle ülkenin ulusal birliğinin ve toprak bütünlüğünün varoluşsal bir tehditle yüz yüze olduğu sonucuna varan ve ayrılıkçı PKK'yla silahlı mücadele sırasında pek çok kayıp veren güvenlik kuvvetleri ayrılıkçılara karşı sert önlemlere başvurma eğilimi göstermiştir. Bazı durumlarda bu önlemlerde çok ileri gidilmiş, zaman zaman doğrudan doğruya insan hakları ihlalleri yapılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Faili Meçhul Cinayetleri Araştırma Komisyonu tarafından hazırlanan bir raporda, pek çok "faili meçhul ölüm"den bahsedilmiştir. Bazı köyler, PKK'nın gereksinmelerini karşılamak amacıyla kullanılmaması için zorla boşaltılmış, çoğu zaman yerle bir edilmiştir. Bir köy muhtarı köylülerin "gündüz askerın, gece PKK'nın elinde esir olduğunu" belirtmiştir.

1930'lardaki askeri operasyonlar sırasında, askeri birliklere bir yönerge gönderilerek eğer bütün köy halkı devlet kuvvetleriyle çatışmaya girmişse köyün tamamının yakılması ve hayvanlarına el konulması emredilmiş, geri çekilen ya da silahlarıyla birlikte kaçanların sıcak takiple yakalanıp yok edilmesi istenmişti. Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın 18 Eylül 1938 tarihinde kaleme aldığı bir belgede, "ekonomiye büyük zararlar veren ve bölgede yasaların hiçe sayılmasından ve düzenin bozulmasından birinci derecede sorumluluğu bulunan Akkırık, Gürk, Dağbey ve Haryi köylerinde halkın şiddetle cezalandırılmasını (*fedip*) ve köklerinin kazınmasını (*tenkil*)" istediği kaydedilmiştir. Mareşal Fevzi Çakmak, 1922-1944 yılları arasında yirmi iki yıl Genelkurmay başkanlığı yapmıştı. O yıllarda, Güneydoğu'ya gönderilen hem askerlere hem de resmi görevlilere, kendilerinin uygun göreceği yöntemlerle Kürtleri baskı altında tutmaları izni verilmişti, böylece Kürtler bir daha devlete karşı isyan edemeyeceklerdi. Bu durumun sonucu olarak, Kürtler sert ve aşağılayıcı muamelelere maruz kaldılar, bu durum Kürtler arasında huzursuzluğun daha da artmasına yol açtı. Mareşal Fevzi Çakmak, ayrıca Kürtlerin okutulmasına da karşıydı: "Ne okulu? Biz cahiliyle başa çıkamıyoruz, okumuşuyla hiç halleşemeyiz" demişti. Bu koşullarda, Kürt aktivist ve İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti'nin eski üyesi Dr. Nuri Dersimi'nin, Dersim (Tunceli) Valisi General Abdullah Alpdoğan'a, "Kürtler 'Türk' olduklarını söylediklerinde, kendilerine 'Türk' değil Kürt olduklarının söylendiği, 'Kürt' olduklarını söyledikleri zaman ise kendilerine sertçe vurulup Türk olduklarının söylendiği" yakınmasını yadırgamamak gerekir.

Ordu, sonraki yıllarda da bir süre Kürtlere karşı sert bir tutum benimsedi. 1960 müdahalesinin ardından, müdahalecilerin başına getirilen Orgeneral Cemal Gürsel, Güneydoğu halkının silahlarını teslim etmesi için bir kararnamesinin hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır; Kürtler bu genelgeye yeterince uymadığı için 55 Kürt ağa Türkiye'nin batısına sürüldü. 1984-1999 ayrılıkçı hareket döneminde ordunun Güneydoğu'da yaşayan hemen hemen bütün Kürtlere sert davrandığı, örneğin 1991-1993 yılları arasında başbakan yardımcılığı yapmış olan Erdal İnönü'nün anılarında belirtilmiştir: "Hakkâri ve Çukurca'da, ortağımız olan partinin yerel örgütlerindeki üyeleriyle konuştum. Arama ve sorgulama sırasında masum insanların hırpalanmamasını rica ettiler."

7. İsyân ve ayrılıkçılık

1984 yılında ikinci silahlı çatışma dönemi başladığında da olaylar seyri çok farklı olmamıştır. 16 Ağustos 1984 tarihli gazetelerde, Güneydoğu'da, Eruh ve Şemdinli'de, terörist grupların ayrılıkçı gösteriler yaptıklarını; otomatik silahlarla ateş açtıklarını; bir askeri öldürüp altı askeri ve bazı sivilleri yaraladıktan sonra kaçtıklarını bildiren haberler çıktı. O gün kimse bu haberleri önemsemedi. Birkaç gün sonra, Türk Haberler Ajansı, 16 Ağustos olaylarıyla ilgili olarak, Eruh'taki terörist grubun elli kişiden oluştuğunu, bunların altı yedisinin kız olduğunu, binalara afişler astıklarını, camiye girerek hoparlörden slogan attıklarını ve kasabadaki jandarma karakolunu otomatik silahlarla taradıklarını duyurdu.

Ankara, Eruh olaylarının aslında "Pandora'nın kutusunu" açtığını fark ettiğinde ve bu olayların gerisinde yatan nedenleri düşündüğünde, sorumluların ayrılıkçılar olduğu aklından bile geçmemişti. Ankara'ya göre, isyanın gerisindeki temel neden dini gericilikti; olaylarda yabancı parmağı da olmalıydı.

"Silahlı çatışma"yla başa çıkmak için gerekli önlemler de bu varsayım çerçevesinde alındı. Son çözümlemede Ankara, karşılaştığı sorunun etnik bir başkaldırı olmadığı, Kürtlerin kültürel etkileşim sürecini tersine döndürmesi olasılığı bulunduğu varsayımına göre davrandı. Türkiye'nin ulusal birliğinin ve toprak bütünlüğünün bozulmaması için bu dönüşümü önlemeye çalıştı. Hugh Poulton, burada ve bu kitabın diğer bölümlerinde öne sürülen görüşün önemli bir bölümünü şöyle özetlemiştir "İslamiyet Kürtler ile Türkler arasındaki kültürel bütünlüğün en önemli yönü olarak görüldüğünden Kürt ayaklanmaları... Kürtler ile Türkler arasında... 'kardeşler arasında savaştan' başka bir şey olarak düşünülmedi."

Etnik etmen

Cumhuriyet dönemindeki Kürt isyanlarının hiç değilse bir kısmının, bir ölçüde etnik nedenlere dayandığı doğrudur. Erik Zürcher, 1925 Şeyh Said İsyanı'nın altında hem milliyetçi hem de dini etmenlerin yattığını savunmuştur. Gizli Kürt milliyetçi örgütü Azadi (Özgürlük) Cemiyeti'ne üye askerlerin Ankara'daki hükümete inançlarını yitirdiklerini, çünkü Kürtlere özerklik verme sözünü tutmadığını kaydetmişti. Bu nedenle, bu subaylar 1925 ayaklanmasında önemli bir rol oynamışlardı. Zürcher, ayaklanmada dini etmenlerin de rolü olduğunu belirtmişti, ne de olsa ayaklanmaya dini bir şeyh önderlik etmişti ve asiler şeriatın ve bir yıl önce kaldırılan halifeliğin geri getirilmesini istemişlerdi.

Azadi Cemiyeti'ne üye subaylar bağımsız bir Kürdistan devleti kurma peşindeydi. Fakat bu subaylar arkalarında Kürtlerin yaygın desteğini bulamadılar. Bu yüzden, devlete karşı mücadelelerinde kitlelerin desteğini kazanmak için

Güneydoğu'da sözü geçen şeyhlerin işbirliğine gereksinme duydular ve bazı şeyhlere yaklaştılar. Bu aşamada hükümet yetkilileri kuşkulandı ve Azadi subayları yakaladı. Azadi Cemiyeti'nin böylece ortadan kaldırılmasıyla şeyhler ve çoğunlukla Zazaların yaşadığı bölgelerdeki aşiret reisleri, Şeyh Said'in önderliğinde isyan çıkardılar.

Milliyetçi Azadi subaylarının çıkardığı (fakat başarısız olan) Kürt isyanı dışında, Kürt sorunuyla ilgilenen ve yukarıda değinilen paradigmayı temel alan araştırmacıların Kürt ayaklanmalarını etnik bir gerekçeye dayandırmalarına yol açan başka gelişmeler de yok değildir. Bunun en iyi örneklerinden biri, 1910'larda İstanbul'da Kürt Teali Cemiyeti'nin (Kürdistan Yükseliş Derneği) faaliyetleriydi. Bu cemiyet Kürtlerin bağımsızlığını ve bir Kürt devleti kurulmasını istemişti. 1918 yılından itibaren bazı eğitilmiş Kürtler bu cemiyete üye olmuştu. Derneğin lideri, 1910'larda Meclis-i Mebusan da yer almış olan Seyid Abdülkadir'di. Fakat Abdülkadir "bağnaz bir dinci"ydi, son Osmanlı sultanı Vahideddin'in tahtına döneceği umudunu asla yitirmemişti.

Bu isyanlar döneminde, Genelkurmay Başkanlığı Şeyh Said İsyanı'nı laik Türkiye'ye yönelik bir karşıdevrim girişimi olarak görmüştü. Genelkurmay Başkanlığı Kürtler hakkında çok olumsuz görüşler taşıyordu. Genelkurmay Başkanlığı'na göre, Kürtlerin "insan olmanın" ne anlama geldiği hakkında bile bir fikri yoktu. Bu nedenle, Kürtlere milliyetçilik de dahil herhangi bir ideoloji aşlamak mümkün değildi. Hiç kuşkusuz, Genelkurmay Başkanlığı'nın bu görüşleri maksadı aşırıydı; fakat daha önemlisi, etnik bir temele oturtulmamıştı. Bunun yanında, en azından o yıllarda, Türkiye'de merkez genel olarak taşraya karşı küçümseyici bir tutum içindeydi; bu tutum Kürtlere karşı daha da belirgindi.

Dini etmenler Kürtler ve İslamiyet

İslam dininin Kürtler için büyük bir önemi vardı. Daha önce kaydedildiği gibi, Kürt lider Seyid Abdülkadir, bir İslam devleti olduğu sürece Türk devletinin yönetimi altında yaşamaya hazırды. Atatürk'ün ordudan istifa etmesi ve Mayıs 1919'da Milli Mücadeleyi başlatması üzerine Sultan Vahideddin, Kürtlerin Osmanlı hanedanına sadakatine dayanarak Atatürk'ün Türkiye'nin bağımsızlığını yeniden kazanabilmesi için yaptığı girişimleri engellemeye çalışmıştı; bu sadakatin temelinde Kürtlerin güçlü dini duyguları yatıyordu. Sultan Vahideddin o sırada Malatya Valisi Ali Galib'e Kürt aşiretlerini seferber etmesini ve Atatürk ile milliyetçi arkadaşlarının topladığı Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) katılan delegeleri tutuklamasını emretmişti. Sultanın bu girişimi Milli Mücadele'ye katılanlar tarafından engellendi. Vahideddin daha sonra Kürtleri isyana kışkırttı. Bunlar Şeyh Receb isyanı ile Akdağmadeni, Boğazlıyan ve Yozgat'ta çıkan isyanlardı.

Sırası gelmişken, 1919 yılında Milli Mücadele başladığı sırada, Atatürk ve arkadaşlarının laik eğilimlerinden rahatsız olduğu için başka isyanların da çıktığını kaydetmek gerekir. Örneğin, Ekim-Aralık 1919'da Bayburt'ta Şeyh Eşref, İslami bir düzen kurmak amacıyla ayaklandı. Aynı şekilde, daha önce İzmit mutasarrıflığı yapmış olan emekli jandarma subayı Ahmed Anzavur, Eylül 1919 ile Mayıs 1920 arasında, diğer nedenlerin yanı sıra milliyetçilerin laik düzen eğilimlerine karşı da birkaç kez isyan çıkarmıştı.

Burada, Kürtlerin neden bütün unsurları birleştiren milliyetçi bir hükümet yerine İslami bir hükümetin yönetimi altında yaşamayı tercih ettikleri üzerinde biraz daha durmak gerekir. Kürtlerin tercihi bu yönde olmuştu, çünkü halifeye derinden bağlıydılar. Sultan, Birinci Dünya Savaşı çıktığında, halife olarak, imparatorluğun gayrimüslim düşmanlarına karşı cihat (kutsal savaş) ilan ettiği zaman pek çok Kürt bu çağrıya hemen uymuştu. O sırada Rusya, bazı Kürt beylerine büyük paralar önerip karşılığında kendisine bağlanmalarını istemişti, fakat bu tür girişimlerin bir yararı olmadı. Kürt milliyetçilerin duygusal çağrıları da halifenin istekleri karşısında başarısızlığa uğradı.

İşte bu nedenle, Kürtler laik Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman (1923) çok rahatsız oldular. Çünkü yeni devlet geleneksel dini eğitim merkezlerini (medrese) kapatıp yerine Batı tarzında çağdaş okullar açtı. Cumhuriyet devleti, İslamiyet'i bünyesinde temsil eden halifeliliği de kaldırdı (1924). John Palmer ve Charles Smith, o sıralardaki durumu, biraz abartılı da olsa, şöyle özetlemişlerdi: "*Mustafa Kemal'in laiklik politikası, bağnaz Müslümanları çileden çıkardı.*"

Gerçekten de Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Kürt asilerin Cumhuriyet devletinin laik politikalarına başkaldırıları belirgin dini izler vardı. Her şeyden önce, genel olarak, isyanların başındakiler aşiret reisleri değil, şeyhlerdi. Şeyhler, dini liderliği dini olmayan otoriteyle birleştirerek pek çok aşireti kontrolleri altına almışlardı. Kürt asileri harekete geçiren nedenlerin etnik değil dini olduğu, daha önce de belirtildiği gibi, ortodoks Sünni Müslümanlar ile Alevi Müslümanların isyanlar sırasında birbirlerine zıt amaçlar gütmelerinden de açıkça anlaşılıyordu. Aleviler, genel olarak, Atatürk'ün laik reformlarını memnuniyetle karşılamışlardı, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünni egemenliğinden ve gücünden çok çekmişlerdi. 1925 ayaklanmasında, bazı Alevi aşiretler Şeyh Said'e bağlı aşiretlere karşı savaşmış, örneğin, Said'in kuvvetlerinin Bitlis ve Muş gibi kentleri ele geçirmelerini önlemişlerdi.

O sıralarda, Kürtler ve aynı zamanda Türkler arasında dinin etnisiteden daha fazla önem taşıdığı bir başka kanıtı da bazı olaylarda, Alevi mezhebinin çatısı altında hem Türkçe hem de Kürtçe konuşanların bulunmasıydı. Koçgiri aşiretinin yerleştiği bölgelerde yaşayan tüm nüfus Alevi'ydi, fakat dil yönünden kendi aralarında ayrılıyorlardı. Aşireti oluşturan on üç kabilenin on ikisi Kürtçe konuşuyordu, kalan bir kabilenin, Kirvelerin dili ise Türkçeydi. Bundan başka, Alevilerde içevlilik (endogami) etnik değil dini temele dayanıyordu. Bir Kürtün Türk'le evlenmesi uygun

görüldü fakat bir Alevi'nin Sünni'yle evlenmesi kabul edilmezdi. Bu, dini duyguların ciddi biçimde incitilmesi olarak görülmüyordu.

Ayrıca, Şeyh Said, Şubat 1925 ayaklanmasından önce birkaç kentte ve kasabada vaaz vererek hükümetin laik politikalarını öfkeli bir dille eleştirmişti. Örneğin, Piran kasabasında verdiği vaazda şöyle yakınmıştı *"Din ve irfan [manevi bilgi] kaynağı medreseler kapandı; Şeriye ve Evkaf bakanlığı kaldırıldı. Gazetelerde dinimize resmen hakaret ediliyor. ... Sevgili Peygamberimize dil uzatabiliyorlar... Dini savunmak Müslüman'a farzdır. Bugün ben eli ayağı tutar biri olsam silahı kapar, kılıcı kuşanır, din düşmanları için dövüşmeye başladım."*

Şeyh Said, bir başka vesileyle, dinin önemini yitirdiğini, halifelik kaldırılmasıyla dinsizlerin halkı yönetmeye başladığını iddia etmişti. Ona göre, Türkiye'nin varlığını sürdürebilmesi için hanedanlık ve halifelik mutlak gerekliliktir. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesine ve erkek çocukların kız çocuklardan daha fazla miras almasına izin vermeyen yeni bir medeni yasa hazırlığından hiç memnun değildi. Said, Kürt şeyhlere gönderdiği mektupta şunları yazmıştı: *"Eskiden ortak bir halifemiz vardı ve bu, dindar halkımıza Türklerin de ait olduğu bir cemaatin bir parçası olma duygusu veriyordu. Halifelik kaldırılmasından bu yana biz, Türklerin baskısıyla karşı karşıya kaldık."*

Şeyh Said halka bu tür şeyler söyledikten sonra yanındaki asiler kalabalığa şöyle bağırıyordu: *"Müslüman olanlar ardımıza düşsün!"* Asiler ayrıca halka, kadınlar artık başlarını örtmedikleri, dolayısıyla dışarı "çıplak" çıktıkları için fahişe olacaklarını yazan bildiri dağıtıyordu. Bundan başka, asiler İslami simgeciliğe başvurarak yalnızca halkı değil bir süre güvenlik kuvvetlerini de korkuttular. Örneğin, askerler Elazığ'da süngülerinin ucuna Kuran bağlanmış asileri görünce ateş etmek yerine geri dönüp kaçtılar.

Bu koşullar altında, pek çok kişi, ancak asiler kasabaları ve köyleri yağmalamaya başladıktan sonra asilerin aleyhine döndü. Asiler önceleri askerlerin evlerini, askeri depoları, jandarma karakollarını ve adliye binalarını, ayrıca zenginlerin evlerini yağmaladıklarında halkın pek çoğu rahatsızlık duymamıştı. Çünkü asilerin İslami bir ordu kurduklarını düşünüyorlardı. "Kürtlerin, Allah ve Kitap uğruna savaştıkları ve bunu gizlemedikleri" öne sürülüyordu.

Devlet ve isyanlar

Ünlü ABD'li tarihçi Bernard Lewis, Cumhuriyet devletinin 1925 Kürt isyanını laik reformlara karşı dini bir tepki olarak kabul etmesinin akla yalan olduğu sonucuna varmıştır. Ankara'nın Şeyh Said İsyanı'nı etnik değil dini bir ayaklanma olarak alması doğaldır. İsyanın yukarıda belirtilen amacı, planlanması; halkı harekete geçirmek için kullanılan taktikler, araçlar; halkın bu çabalara olumlu tepkisi ve Kürtler içindeki bölünmelerin niteliği, Şeyh Said İsyanı'nın arkasında yatan temel nedenin İslamiyet olduğu sonucuna götürebilirdi.

Şeyh Said İsyanı'ndan yalnızca iki hafta önce, muhalefetteki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) Erzurum milletvekili Ziyaeddin Efendi de kamusal alanda halkın ahlaksızca davrandığını ileri sürmüştü. Ziyaeddin Efendi şunları iddia etmişti: *"[Cumhuriyet] reformları, Türkiye'ye içki aleminden, danstan ve plaj partilerinden başka bir şey getirmedir. Fahişelik aldı yürüdü. Müslüman kadınlar erdemlerini yitirmek üzere. Ayyaşlık korunmakta, hatta teşvik edilmektedir. Hepsinden önemlisi, halkın dini duyguları incitilmektedir. Yeni yönetim [Türkiye'ye] yalnızca ahlaksızlığı getirmiştir. Cumhuriyet ahlaki bir çöküşle karşı karşıyadır."* Yukarıda da değinildiği gibi, bu söylemler, Şeyh Said ve yandaşlarının kullandığı sloganlarla aynıydı.

Yabancı devletlerin rolü

Ankara, dini etmenlerin yanı sıra, Sovyetler Birliği'ni ve İngiltere'yi, halkı hükümete karşı isyana kışkırtmakla suçlamıştı. Ruslar Ortadoğu'da dengeyi bozmak için Kürtleri sık sık kullanmışlardı. Türkiye'ye karşı politikalarına gelince, Sovyetler 1910'larda Ermenilerin yardımıyla Doğu Anadolu'yu kontrol altına alamayınca Kürtleri de devreye sokmaya çalışmıştı. Osmanlı İmparatorluğu dağılmadan hemen önce, İmparatorlukta Şüra-yı Devlet başkanlığı yapmış olan Kürt yanlısı Şerif Paşa ile gene imparatorlukta yüksek mevkilere gelmiş olan Ermeni Nubar Paşa Paris'te ortak bir bildiri yayımlayarak Kürtlerin ve Ermenilerin kardeş olduklarını duyurmuşlar, bir süre sonra da Türkiye aleyhine propaganda yapmaya başlamışlardı.

Sovyetler, daha sonraki yıllarda da Kürtleri Türkler aleyhine kullanma girişiminde bulunmuştu. 1945 yılında, bu kez hem İran hem de Türkiye'nin istikrarını bozmak ve "Büyük Kürdistan" yaratmak için İran sınırları içinde bir Kürt devleti kurmaya çalıştı. 1970'li yıllarda, bazı Kürt militanlar Türkiye'de Sovyetlerin desteklediği terör eylemleri içinde yer aldılar. Bunu, 1980'lerde, Türkiye'nin istikrarını bozmak için Sovyetlerin Kürt saldırganlığını teşvik etme çabaları izledi. Sovyetlerin bu son eylemleri, Kürt militanların sürgündeki radikal Ermeni gruplarla çıkar anlaşmaları yapmalarına yol açtı.

İngilizlere gelince, önceleri Irak'ın Süleymaniye bölgesinde siyasi görevli olarak bulunan ve Mart 1919'da İngiliz istihbaratı tarafından Türkiye'nin doğusuna gönderilen Binbaşı E. M. Noel, İngilizlerin desteğiyle üç Kürt konfederasyonu kurulmasını savundu: Bunlardan ikisi Irak'ta, biri ise Türkiye'nin güneydoğusunda, Diyarbakır'da kurulacaktı. Binbaşı Noel bütün Doğu Anadolu'nun İngiliz mandası altına alınmasını da gündeme getirmişti; bölgenin kuzeyi Ermenilerin, güneyi de Kürtlerin kontrolü altında olacaktı. Noel, bu projeleri Güneydoğu'da önde gelen Kürt aşiret reislerine götürdü. O sırada, Halep'te bulunan bir başka İngiliz subay, Diyarbakır, Elazığ ve Urfa illerini elinde bulunduran Şeyh

Abdülkadir'i, İngiliz koruması altında bağımsızlığını ilan etmeye kışkırttı. İngilizlerin bu çabaları başarılı oldu: 1920 yılında Milli aşireti, 1921 yılında Koçgiri aşireti ve 1924 yılında ise Hıristiyan Nesturi cemaati isyan çıkardı.

İngilizlerin, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu illerinde çevirdiği entrikalar hakkında ilk elden bilgi sahibi olan Atatürk ve arkadaşlarının bölgedeki ayaklanmaları etnik nedene bağlamamaları ve İslami bağnazlığın yanı sıra yabancı desteğinin de isyanları körüklediğini düşünmeleri doğaldı. Atatürk daha sonra bu konuda şunları söylemişti: "Kürtler Musul'un ve Irak petrolünün anahtarıydı. İngilizler Türkleri Musul'dan vazgeçmeye zorlamak için bu dolaylı yöntemi planlıyordu." Atatürk'e göre, yabancılar yalnızca Güneydoğu'daki Kürt isyanlarını değil aynı zamanda Kurtuluş Savaşı sırasında ülkenin diğer bölgelerindeki ayaklanmaları da desteklemişti. Bala, Keskin, Konya, Ümraniye ve Yozgat'ta Kürt olmayanların çıkardığı ayaklanmaları da aynı etmene bağlamıştı.

1925–1938 isyanlarında rol oynayan diğer etmenler

Ankara, 1925 Şeyh Said İsyanı'nı ve ardından çıkan iki büyük isyanı ve 1938 yılına kadar süren bazı küçük isyanları dini etmenler ve yabancı desteği dışında iki nedene daha bağlamıştı. Bu etmenler, Kürtlerin yeni merkezi yönetim sisteminden hoşnutsuz olmaları, bürokratların Kürtlere karşı düşmanca ve kaba davranışları ve hatta böyle bir muameleye maruz kalabilecekleri düşüncesiyle halkın duyduğu bireysel huzursuzluk ve rahatsızlıklardır.

Merkezileşme

1925 Şeyh Said İsyanı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda süregelen ayaklanma biçimine, yani merkez ile taşra arasında, merkezin taşraya verdiği haklara karşılık taşranın merkeze sadık kalması ve meşruiyet kazandırması şeklindeki yazılı olmayan anlaşmanın yeniden görüşülmesini sağlama çabalarına uygun olduğunu söylemek mümkündür. 1920'lerin Türk iyesi'nde, aşiretler bağımsızlıklarını sürdürmeleri koşuluyla devlete itaat eder ve onun meşruluğunu kabul ederdi. Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de aşiret reisleri ile şeyhler, topraklarını korumayı, hayvan alım satımlarında serbestçe hareket edebilmeyi ve yasal sistemi denetim altında tutmayı istemişlerdi. Cumhuriyet devleti ise aşiret reislerine ve şeyhlere bu tür ayrıcalıklar tanımaya istekli değildi. Devlet şimdi, daha önceleri belirli düzeyde özerk olan farklı unsurlardan kendi ulusunu yaratmak zorundaydı.

Burada, devletin merkezileştirme politikalarından yalnızca Güneydoğu'da rahatsızlık duyulmadığını kaydetmek gerekir. Orta Anadolu'da, Ankara'nın doğusunda bulunan Çapanoğulları aşiretlerinin reisleri ile Isparta ve Konya arasında bulunan Bozkır aşiretleri de, 23 Nisan 1920'de kurulan Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin bu politikalarına cephe almışlardı. Aşiretler, merkezi hükümetin, uzun yıllardır bu aşiretlerin kontrol altında tuttukları bölgelerde kendi yönetimini kurma çabalarına direnmeye çalıştı; hükümetin, adamlarını askere almasına ve aşiretin önde gelen ailelerinden vergi toplamasına engel olmaya çalıştı. Merkezileştirme politikası izleyen bir devletin kurulmasının ardından, yalnızca Güneydoğu'daki değil ülkenin diğer bölgelerindeki aşiretlerin ayaklanması, isyanların etnik nedenlere bağlı olmadığını gösteren başka bir kanıttır.

Kürtlere kaba davranılması

Bazı küçük isyanların nedeni ise bölgede bulunan devlet görevlilerinin ve güvenlik kuvvetlerinin Güneydoğu halkına karşı kasıtlı ya da kasıtlı olmayan bazı davranışlarından duyulan hoşnutsuzluktu.

Radikal sol ve 1984–1999 dönemi

1925–1938 yılları arasındaki ilk isyanlarda İslamiyet ve yabancı desteği önemli bir rol oynamıştır. 1980'lerde ve 1990'lardaki PKK eylemlerinde ise radikal solun büyük etkisi olmuştur. 1960 askeri müdahalesinden sonra hazırlanan 1961 Anayasası, temel hak ve özgürlüklerin kapsamını genişletmişti. Bunun nedeni, Anayasa'nın, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti yönetiminin tek parti otoriterliği yönündeki eğilimine bir tepki olarak hazırlanmasıydı. Temel hak ve özgürlükler, diğerlerinin yanı sıra, pek çok okumuş kesim arasında solcu görüşlerin ve örgütlerin yayılmasına da yol açmıştı. Bu arada Kürt okumuşu da siyasi arenada yerini almıştı. 1960'larda, bir grup sol eğilimli Kürt okumuşu, kendi "kültürel örgütünü" kurdu. 1967 yılı yaz aylarında, Doğu ve Güneydoğu'da on dokuz kent ve kasabada izinsiz gösteriler yapıldı. Bu gösteriler, 1965 yılında Diyarbakır'da kurulan yasadışı Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin (TKDP) imzasını taşıyordu. TKDP, Irak'taki Barzani hareketinin Türkiye'deki koluydu; bu parti, Türkiye sınırları içindeki bir bölgenin "Kürdistan" olarak tanınmasını, bu bölgede Kürtçenin resmi dil olmasını ve bölgenin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tanınmasını istedi. TKDP 1968 yılında kapatıldı.

Genel olarak Türk solu, Türkiye'de özerk bir Kürt hareketinin gelişmesi için gerekli ortamı hazırlamıştı. Önceleri bazı Marksist ve Marksist-Leninist örgütlere katılan Kürtler, daha sonra kendi sosyalist ve komünist milliyetçi örgütlerini kurdular. Bunlardan en önemlisi, Devrimci Doğu Kültür Ocakları'ydı (DDKO). DDKO, 1969 yılında, hem Türkiye İşçi Partisi (TİP) hem de Marksist Fikir Kulüpleri içinde etkin olan Doğulular Grubu tarafından kuruldu. Daha sonra militan Kürdistan İşçi Partisi'nin (*Partiya Karkeren Kurdistan*- PKK)) ayrılıkçı lideri olacak olan Abdullah Öcalan önce DDKO'da etkindi. DDKO "devrimci bir politika" izledi, dolayısıyla aşiret reislerine ve şeyhlere karşıydı. Radikal solcu ve radikal sağcı gruplar arasındaki silahlı çatışmalara son vermek için yapılan 1971 askeri müdahalesinin ardından DDKO üyeleri tutuklandı, yargılandı ve hapse mahkûm edildi.

Kürt sorununun çözüm bekleyen bir sorun olduğu, Türkiye'nin gündemine ilk kez 1970 yılında TİP'in 4. kurultayında geldi.

Önerilen çözüm, Kürtlerden ve Türklere oluşan federal bir devlet kurulmasıydı. 1960–1980 yılları arasında, üyeleri arasında Kürtlerin de bulunduğu TİP gibi ülke çapındaki sosyalist siyasi partiler dışında da bazı Kürt girişimleri oldu; bunlar ayrılıkçı ve pankürtçü politikaları benimsediler. 1970'lerde, Marksist-Leninist eğilimli on iki ayrılıkçı Kürt hareketi vardı; bunlar bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını istiyorlardı. Fakat bu amaca ulaşma biçimi hakkında anlaşamamışlardı. Aynı yıllarda, Kürt yanlısı Kürtçe yayınların sayısı da artmıştı.

TİP, Kürt sorununu "Doğu sorunu" olarak tanımlamıştı; bölgede bir dizi toplantı yapmıştı. Bu parti önceleri "Doğu sorununu" ekonomik bir sorun olarak ele almıştı. O dönemde, sol eğilimli pek çok siyasi hareketi, Güneydoğu'nun ekonomik sıkıntılarını, "feodal yapıların ve ekonomik sömürünü" sonucu gibi görmüştü.

Zamanla, Kürt üyelerinin etkisiyle, TİP içinde Kürt sorunu, etnik ayrımcılık ve kültürel baskı sorunu olarak görülmeye başlandı. Bu yüzden parti, Türklerin, Lazların, Çerkezlerin yanı sıra Kürtlere de seslenen broşürler dağıttı ve TİP'in Kürtler ile Türkleri birbirine eşit ortaklar olarak gördüğünü duyurdu. TİP, "Kürtlerin" de işçi sınıfının ve bu sınıfın temsilcisi TİP'in mücadelesine katkı yapabileceği sonucuna vardı. Bu noktaya ilgili olarak, TİP'in, iki genel seçimde, Kürtlerin toplam nüfusun beşte biriyle üçte biri arasında olduğunun tahmin edildiği 1965 ve 1969 seçimlerinde, genel oyların yüzde üçünden fazlasını alamamış olması dikkat çekicidir.

1970'lerin ortalarında, solcu Kürt grupların ve Türk solcuların Kürt sorununu algılamaları farklılaşmaya başladı. Kürt gruplar, sorunun, bölgede ekonomik sömürüye son verilmesiyle çözülemeyeceğini düşündü; bu nedenle TİP'in içindeki Türk solcuların sosyalist devrim politikasını yetersiz buldu. 1970'lerin Türk iyisi'nde, Marksist bakış açısını benimseyen Kürt grupları ile TİP'tekilerden daha radikal solcu gruplar, sorunu "Kürdistan"ın Türkiye'nin sömürgeci olması gibi gördü ve Kürtlerin kendi kaderleriyle ilgili kararları kendilerinin vermeye hakkı olduğunu savundu.

Bu grupların içinde Abdullah Öcalan yanlısı bir grup da ("Apocular") vardı. Bu grubun üyeleri, önceleri Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) içinde etkindi. Dev-Genç bazı Kürt gençleri saflarına katıp farklı bir "Kürt halkından" söz etti, bu o dönemde Kürtleri devlete karşı kızdırmak olarak düşünülüyordu. Dev-Genç'in programı, "faşizm ve emperyalizm"le mücadele etmek, böylece aralarında Türkler ve Kürtler de olmak üzere "halkların" bağımsızlıklarını kazanmasını sağlamaktı.

Öcalan yanlısı grup, 1974 yılında Dev-Genç'ten ayrıldı ve 1978 yılında yukarıda sözü edilen Kürdistan İşçi Partisi'ni (PKK) kurdu. PKK'ya göre, 1970'lerin sonu, kapitalizmden sosyalizme ve proleter devrimlere geçiş dönemi idi. PKK "Kürdistan"ı, dört sömürgeci devlet —İran, Irak, Suriye ve Türkiye— arasında paylaşılmış bir sömürge olarak tanımlamıştı; "bölgeyi yarı feodal bir sömürge konumunda tutan" "feodal" Kürt beylerini ve Türk devletini başlıca düşmanları olarak algılıyordu. PKK, feodalizme ve sömürgeciliğe karşı savaşmayı, bağımsız ve birleşik bir "Kürdistan"ı kurmayı kendisine hedef belirledi. Devrime, devrimci bir proletarya (işçi sınıfı) partisi öncülük edecekti. Bu parti, maddi dünyayla bağlarını koparmış yurtsever gençlerden ve düşünürlerden oluşmak zorundaydı. PKK, Marksist-Leninist bir "Kürdistan"ı kuracak, "böylece Kürt köylüleri ve işçileri gerçek bağımsızlığa kavuşabileceklerdi". Bu, radikal bir devrim ve şiddet yoluyla mümkün olabilirdi. PKK ile devlet kuvvetleri arasında yaygın silahlı çatışma 1984 yılında başladı ve 1999 yılına kadar sürdü, bu dönemde tahminen 35 000 Türk ve Kürt yaşamını yitirdi.

1999 yılında Öcalan yakalandı, yargılandı ve ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. 1999'dan sonra PKK hedeflerini küçülttü. Bağımsız "Kürdistan" yerine, demokrasinin güçlendirilmesi ve Kürtlere kültürel haklarının verilmesi üzerinde durmaya başladı. Öcalan da, hapis haneden, "demokratik cumhuriyet" çağrısı yapıyordu. Ayrı bir devlet, federasyon, özerklik, vb gibi taleplerin Kürt davasına hizmet etmediğini belirtti. Çıkış yolu olarak demokrasiye odaklanmak gerekiyordu. Öcalan'a göre, cumhuriyet ve onun ortak vatan ülküsü reddedilmemeli, Kürtlerin kültürel haklarının tanındığı daha çok demokrasi üzerinde durulmalıydı.

Ayrılıkçı söylem ve Kürtlerin kendi bağımsız devletlerini kurmak amacıyla yaptığı terörist eylemler, Türk siyasetinde, özellikle orduda derin bir iz bıraktı. Siviller, her ne kadar terörist eylemler sürse de Kürtlere bazı haklar verilmesi mi, yoksa önce terörist eylemleri bastırıp ardından bu hakların verilmesi mi gerektiği konusunda kendi aralarında ikiye ayrıldı. Ordu, terörist eylemleri Türkiye'nin ulusal birliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehdit olarak algıladı. Bu nedenle, ordu 1984'ten sonraki dönemde bu meseleyle başa çıkmak için alınması gereken önlemlerle ilgili olarak önce terörist eylemlere son verme stratejisine yöneldi. 1990'ların sonuna doğru, Avrupa Birliği de (AB) devreye girdi; çünkü Türkiye AB'ye tam üye olmak istiyordu ve pek çok konuda AB müktesebatına uyum çabalarını hızlandırmıştı. Bu denklem içinde, dolaylı da olsa, AB'nin de yer alması, Kürtlere kültürel haklarının verilmesini hızlandırdı.

Hukuk ve düzenin korunması

Ankara büyük ayaklanmalarla karşı karşıya kaldığı zaman hukuku ve düzeni yerleştirmeyi birinci öncelik olarak belirlemişti. 1925–1938 döneminde, üç büyük ayaklanmanın ilki olan 1925 Şeyh Said İsyanı'nın ardından alınan önlemlerden bir tanesi, İsmet İnönü'nün başbakanlığa getirilmesi oldu; çünkü İnönü devlete yönelik bu tür tehditleri hep çok ciddiye almıştı.

İnönü, başbakan olduktan kısa bir süre sonra Meclis'te yaptığı bir konuşmada şunları söyledi: "Hangi güçle"

karşılaşırsak karşılaşalım, bu sorunu çözmeye çabalarımız sürecektir; böylece, bölgenin bu uzlaşılması olanaksız şeyhleri ve ağaları kararlılığımızı anlayacak ve izledikleri yanlış yoldan döneceklerdir." İnönü'nün bu sözlerinden anlaşıldığı gibi, hükümetin, isyanların kesin olarak üstesinden gelme kararlılığı sonucunda, Mart 1925'te, devlete neredeyse diktatörce yetkiler veren Takrir-i Sükün Kanunu çıkarıldı: Hükümet biri Doğuda diğeri Ankara'da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kurdu. Doğu'daki İstiklal Mahkemesi, temyiz hakkı olmaksızın ölüm cezası verme yetkisiyle de donatılmıştı. Bu kanunla, yetkililerin "bütün tepkileri ve isyanları bastırmalarının; kışkırtmaları ve tahrikleri önlemelerinin; düzene, huzura ya da toplumsal uyuma karşı yayınları engellemelerinin" sağlanması hedeflenmişti.

Bu önlemlerin ardından, aşiretlerin silahsızlandırılmasına çalışıldı; ayaklanmaların çıktığı bölgelere jandarma garnizonları kuruldu, birliklerin hareketlerini kolaylaştırmak için yeni demiryolları yapıldı ve sorunlu bölgelerdeki bazı Kürt aşiretleri, özellikle aşiret reisleri batı bölgelerine nakledildi. Ayrıca, güvenlik nedeniyle ya da devlete karşı yıkıcı eylemlerde bulunmalarını önlemek amacıyla, görece önemsiz işlerde çalışan Kürtler de görevlerinden uzaklaştırıldı. Örneğin, Osmanlı Bankası'nın Güneydoğu'daki şubelerinde çalışan "Türk olmayan" bütün personel işten çıkarılıp yerlerine "Türkler" getirildi.

Başbakan İsmet İnönü, Haziran 1935'te Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yaptığı bir gezinin ardından kaleme aldığı "Kürt Raporu"nda, Dersim'de (bugünkü Tunceli) durumun hayli tehlikeli olduğunu, dolayısıyla özellikle bu ilde oldukça etkili önlemler alınması gerektiğini belirtmişti. İnönü, Dersim'de sivil görevlere de askerlerin atanmasını ve ilgili kurumların, idam kararı vermek dahil geniş yetkilerle donatılmasını önermişti.

Bu nedenle, Aralık 1935'te özel "Tunceli Yasası" çıkarıldı. Bu yasayla Dersim, geniş idari ve yasal yetkilerle donatılmış bir valinin başkanlığında kurulan bir "umumi müfettişlik"le yönetilmeye başlandı. Valinin halkı tutuklama ve sınır dışı etme yetkisi vardı, suçlunun temyiz etme, hatta kendisine yüklenen suçtu öğrenme hakkı bile yoktu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bu yasayla ilgili olarak Meclis'te yaptığı bir konuşmada, Dersim'e 1876 yılından beri on bir kez askeri operasyon yapıldığını, bölgenin diğer bölgelere göre daha özel bir "tedavi" gerektiren bir "illet" olduğunu dile getirmişti.

1958 yılında Irak'ta askeri müdahale yapıldı. Cuntanın lideri Abdülkerim Kasım, Kürtlerin özerkliğini genişletti. Fakat onun yerine geçenler tekrar kısıtladı. Kasım'ın tanıdığı ayrıcalıklar Irak'ta Kürt milliyetçiliğini teşvik etti. Bu durum Türk yetkilileri endişelendirdi. Türk ulusal güvenlik kurumları, bu tür çalkantıların Türkiye'ye kadar yayılması olasılığına karşı alarma geçirdi. Bu nedenle, Türkiye'de 1960 müdahalesinin ardından cunta, ayrılıkçı eylemlere katıldıkları gerekçesiyle 200'den fazla Kürt aşiret reisini tutukladı. Bunlardan 55'i batıya sürüldü.

Kürt sorununun büyük tehlikeler yaratacağı algısı, daha sonraki yıllarda da Ankara'yı sert önlemler almaya yöneltti. 1970 yılında Irak'taki Baas Partisi ile Mesud Barzani anlaşma yaptıkları zaman Ankara yeniden alarma geçti. Bu anlaşmanın bulaşıcı etkisiyle Güneydoğu'daki dengenin bozulacağını düşünen Ankara, köylerde ayrılıkçı eylemleri saptayıp son vermeleri için bölgeye komando birlikleri gönderdi.

Bu tür önlemler, pek çok kez insan haklarının açıkça çiğnenmesine yol açtı. 1978 yılında Olağanüstü Hal Yasası çıkarıldı; bu yasa 2002 yılına kadar elli yedi kez uzatıldı. Bu yasa çerçevesinde, özellikle güvenlik kuvvetlerinin ağır kayıplar vermesine neden olan büyük PKK saldırılarının ardından, yasadışı infaz, faili meçhul cinayet, gözaltında ölüm, zorla köy boşaltma, tecavüz ve işkence gibi aşırı insan hakları ihlalleri olmuştu. Aynı şekilde, devletten yana olan köylülere, PKK saldırılarına karşı köylerini koruma sorumluluğunun verildiği "köy koruculuğu" sistemi de tecavüz, cinayet, kaçakçılık, uyuşturucu ticareti, gasp ve çetecilik gibi suçların işlenmesine yol açtı.

Bu şiddet olaylarına karışanların bazıları, samimi olarak ülkenin ulusal birliğini ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışan vatanseverler gibi davrandıklarını düşünmüş olabilirler; çoğunluğu köy korucusu olan diğerlerinin de, aşiretler arası çekişme, kan davası, kişisel öç, uyuşturucu ticaretinden kaynaklanan çekişmeler gibi nedenlerle bu tür yasadışı işlere sapmış olmaları olasıdır.

Tanınamama politikası

Bu raporların, Ankara'yı Kürtlerin Türklere aynı birincil kimliği paylaşmaktan vazgeçebilecekleri ve ikincil kimliklerini birincil kimliğe dönüştürebilecekleri hakkında kaygılandırmış olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk, Ankara'nın bunun sonucunda ortaya çıkan yeni düşüncesini şöyle açıklamıştı "*Bugünkü Türk ulusu içinde yurttaşlar ve kendilerini [birincil kimlikleri bakımından] Kürt, Çerkez, Laz ya da Boşnak olarak görme konusunda teşvik edilen eş vatandaşlar vardır. Eski istibdat dönemlerinin ürünü olan bu hatalı adlandırmalar ulusun, düşmanın elinde oyuncak olan birkaç beyinsiz gerici dışındaki üyelerine acıdan başka bir şey vermemiştir ... Ulusun, bu tür yanlış adlandırmalar nedeniyle acı duyan üyeleri... aslında, Türk toplumuyla aynı geçmiş, tarihi, manevi değerleri ve hukuku paylaşmaktadırlar [dolayısıyla etnik anlamda olmayan Türklüğü birincil kimlikleri olarak düşünmeye devam etmelidirler]."*

Atatürk'ün bu konuşmasında "eş vatandaşlık"tan söz etmesi dikkat çekicidir. Büyük bir Kürt ayaklanmasının tam ortasında bile Atatürk hala Türklere Kürtlerin birlikte bir ulus oluşturduğunu düşünmekle birlikte Kürtlerin ikincil bir kimlikleri olduğunu da kabul etmektedir. İnönü de "1935 raporu"nda, "som Kürtlerin yaşadığı bazı kentler" ile yani etnik anlamda Kürt olmanın orada yaşayan Kürtlerin çoğunluğunun birincil kimliği olduğu kentler ile "som Kürtlerin

yaşamadığı" bazı kentleri, yani etnik anlamda Kürt olmanın orada yaşayan Kürtlerin çoğunluğunun yalnızca ikincil kimliği olduğu kentleri birbirinden ayırmıştır.

Sonuç olarak, Ankara'ya göre başa çıkılması gereken sorun, farklı ikincil kimlikleri ortadan kaldırıp herkese etnik anlamda Türk birincil kimliğini dayatmak değildir; sorun, etnik anlamda ikincil kimliklerin etnik anlamda birincil kimliklere dönüşümünü önlemektir. Bunu sağlamak için de Kürt ikincil kimliğinin bir süre göz ardı edilerek gündemden çıkarılması öngörüldü.

Bu resmi politikanın, Kürt sorununu incelerken mevcut paradigma çerçevesinde hareket eden araştırmacıların öne sürdüğü gibi, ikincil Kürt kimliğinin *inkâr edilmesi* değil Kürtlerin ikincil kimliğinin açıktan açığa *tanınmaması* olduğunun burada bir kez daha altı çizilmelidir. Daha önce de ifade edildiği gibi, inkâr bir olgunun varlığını reddetmektir; tanımama ise bir olgunun varlığını onaylamama anlamına gelir. Kürtler hakkındaki çeşitli açıklamaları yukarıda aktarılmış olan Cumhuriyet'in Atatürk ve İnönü gibi önde gelen liderlerinin, kısa bir süre içinde görüşlerini değiştirip Kürtlerin varlıklarını *inkâr edeceklerini* varsaymak mümkün değildir. Kürtlerin etnik kimliğini, 1930'ların sonu ile 1940'ların başında, yalnızca Kürt konusunu inceleyen bir avuç araştırmacı, birkaç siyasetçi, memur ve subay inkâr etmişti; Kürt meselesini mevcut paradigmayla inceleyen araştırmacılar da bu kişilerin görüşlerini ve uygulamalarını Cumhuriyet devletinin resmi politikası olarak sunmuştu.

İnönü'nün "1935 raporu"nda, Kürtlerin ve Türklerin ayrı okullara gitmesinin bir yararı olmadığını söylediği doğrudur. İnönü'ye göre, "*Türklerin ve Kürtlerin ilkokulu bir arada okumaları gereklidir, çünkü bu, Kürtlerin 'Türkleşmesine' yardımcı olacaktır*". Cumhuriyet devletinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras aldığı *Müslüman topluluğun yerine laik bir ulus* kurmaya çaba harcadığı dikkate alınırsa, İnönü'nün, Kürtleri asimile etmekten, Kürtleri kendi etnik kimliklerinden yoksun bırakmaya çalışmaktan değil, Kürtler ile Türkler arasında ortak bir laik milliyet bilinci oluşturmaktan, Kürtlerin, ikincil kimliklerini korurken bu çizgide etnik olmayan biçimiyle Türk birincil kimliğini kazanmalarından söz ettiği açıktır.

O dönem, hem Türklerin hem de Kürtlerin Müslüman olmak ile laik bir devletin vatandaşı olmak arasında ortak bir karara varamadığı zamanlardı. 1960'ların sonunda dahi "Kendinizi nasıl görüyorsunuz?" diye sorulduğu zaman, İzmir'de bir tekstil fabrikasındaki işçilerin yüzde 37'si kendilerini "Müslüman" olarak gördüklerini söylemişti. Bu koşullarda, Cumhuriyet devletinin başlıca politikasının etnik olmayan birincil Türk olma kimliğini yaygınlaştırmaya çalışması doğaldı.

Kürtlerin ikincil etnik kimliklerinin tanınmaması politikası, Kürtlerin ikincil etnik kimliklerini birincil Türk olma kimliğinin yerine koyma eğilimi gösterebileceklerinin düşünüldüğü sırada benimsenmişti. Bu politika çerçevesinde alınan bir önlem, Kürtçenin yazı dili olarak ya da radyoda ve yıllar sonra televizyonda kullanılmasını yasaklamak oldu. Ayrıca, Aralık 1925'te, Millî Eğitim Bakanlığı "Türk birliğini zayıflatma çabaları" hakkında bir bildiri yayımladı ve Çerkez, Kürt, Kürdistan, Lazistan gibi Türk olmayan etnik toplumlardan ve bunların yaşadıkları yerlerden söz eden terimlerin kullanılması yasaklandı. Bunlar ve benzer terimler okul kitaplarından ve diğer ders materyalinden çıkarıldı. Ardından, Kürtçe adlı köylere Türkçe adlar verildi, ailelerin çocuklarına Kürtçe ad vermesi engellendi. Hatta devlet, Kürt isyanlarını bile halkın gözünden uzak tutmaya çalıştı.

Tanımama politikası çerçevesinde alınan önlemler yalnızca Kürtçe ile Kürtçe kişi ve yer adlarının yasaklanması değildi. Daha önce de dile getirildiği gibi, 1960'larda ve 1970'lerde bazı solcu gruplar Kürt ayrımcılığını desteklemişti. Bu nedenle de devlet, Türkiye'de ayrı bir Kürt varlığını tanımayı reddetmişti. İlgili mevzuatın tümünde, "Kürt" ya da "Kürtçeden" doğrudan söz edilmiyordu. 1982 Anayasası'nın 26. maddesi, "Düşüncelerin açıklanmasında ve yayılmasında, yasanın yasakladığı hiçbir dil kullanılamaz" hükmünü getirmişti. Bir yıl sonra yürürlüğe giren bir yasada, "Türk devleti tarafından tanınan devletlerin resmi dilleri dışında hiçbir dilde düşüncenin açıklanamayacağı, yayılamayacağı ya da yayımlanamayacağı" belirtilmişti. Doğal olarak, bu hükümler Kürtçeyi devre dışı bırakmıştı. Bundan başka, 1992 yılına kadar Kürtlerin Kürtçe kültürel etkinliklerde bulunması; Kürtçe şarkı söylemesi ve tiyatro gösterisi yapması; bazı geleneklerin Kürt gelenekleri olarak tanımlanması da yasaklanmıştı. Bunlara ilişkin mevzuatta da 'Kürt' ve 'Kürtçe'ye doğrudan gönderme yapılmamıştı.

Türkiye hakkında araştırmalar yapan dört ABD'li bilim adamı, 1993 yılında yayımladıkları bir araştırmada, "Türklerin, Kürt vatandaşları hakkında pek fazla bir şey bilmedikleri" sonucuna varmışlar, "başka hiç kimse de" diye eklemişlerdi. 1965 yılından başlamak üzere, beş yılda bir yapılan nüfus sayımı, halkın etnik kimliği ve dili hakkında hiçbir bilgi içermiyordu. Devlet, hem yabancıların hem de Türklerin, etnolengüistik (etnik dilbilim), ekonomik ve/ya da siyasi açıdan Kürtler hakkında çalışma yapmasını uygun bulmuyordu. Kürtçe yayın yapmak ve Kürtlerin kültürel haklarını savunmak yasadıydı; yasaya aykırı davranışlar ağır cezalara çarptırılıyordu. 1970 yılında, Türkiye İşçi Partisi (TİP) "Türkiye'de Kürt halkının" bulunduğunu söylemişti; parti, 1971 askeri müdahalesinin ardından kapatıldı.

Böylece, 1990'ların sonuna kadar, Türkiye'de Kürtlerden etnik bir grup olarak çok ender söz edildi. Yüksek tirajlı gazeteler bile Kürtlerden ayrı bir etnik grup olarak söz etmeye çekindiler. Örneğin, 1984–1985 yılları arasında, böyle yüksek tirajlı gazetelerden biri olan *Hürriyet* gazetesinde, Türkiye'deki etnik Kürtler hakkında olduğu söylenebilecek yalnızca 25 yazı yayınlanmıştı; bu yazıların yalnızca üçünde (yüzde 12) "Kürt" sözcüğü bir ya da birkaç kez geçiyordu. Durum, Kürtler artık yeniden tanınmaya başladığı 1990'ların başından itibaren değişmeye başladı. 1991–1992 yıllarında,

Hürriyet gazetesinde, Türkiye'deki etnik Kürtlerle ilgili 658 yazı çıktı, bunların 304 tanesinde (neredeyse yarısında) "Kürt" sözcüğü artık en az bir kez geçiyordu.

Kürtleri ve Kürtlere ilişkin meseleleri gündeme getirmeme politikasından ve uygulamasın bu meselelerin başlangıçta çekingen ve sakin bir şekilde de olsa tanınmasına 1988 yılından itibaren geçildiği öne sürülmüştür. O yıl, Bulgaristan'dan gelen Türk sığınmacılara sıcakkanlı bir biçimde davranılmış, fakat Irak'tan gelen Kürt sığınmacılara öyle yaklaşılmamıştı; iki ayrı sığınmacı grubuna gösterilen bu farklı davranışın, Türkiye'de pek çok insanın Kürtlere Türklerden açıkça ayrı davranıldığına farkına varmasına yol açtığı savunulmuştur.

Ağustos 2003'ten itibaren, TRT, Kürtçenin iki lehçesi Zazaca ve Kirmanca'nın yanı sıra, Arapça, Boşnakça ve Çerkezce yayın yapmaya başladı. Fakat yalnızca haber, müzik ve geleneksel kültür programlarının yayınlanmasına izin verilmişti; ayrıca günde en çok 45 dakika, haftada en çok dört saat yayın yapılabiliyordu. Grup haklarına izin verilmedi; bölgesel yayın yapılamadığı gibi, dil ve lehçe öğretmek amaçlı yayın da yapılamıyordu. Bundan başka, Kürtçenin anadil olarak benimsenmesi ve Kürtçe eğitim yapılması isteği reddedilmişti.

Uygarlaştırma görevi bulunan çağdaş devlet

Dini bağnazlığın, özellikle halifelüğün kaldırılmasından sonra çıkan Kürt ayaklanmalarında önemli bir rol oynadığı sonucuna varan Ankara, bazı dini kurumların kapatılmasını ve halk arasında dini bağnazlığın temel nedeni olduğunu düşündüğü bazı geleneksel uygulamaların sona erdirilmesini kararlaştırdı. Tarikatlar, tekkeler ve türbeler kapatıldı. Her türlü falcılık yasadışı ilan edildi. Şubat 1925'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda (Vatana İhanet Yasası) bir değişiklik yapılarak "dini ve mukaddesatı" (kutsal dini kavramlarını) siyasi amaçla kullanmak vatana ihanet suçu sayıldı; 1926 yılında İtalya'dan uyarlanan Ceza Yasası, dini amaçla demek kurmayı yasakladı.

Bu önlemlerin yalnızca Güneydoğu'da değil bütün ülkede uygulanmış olması, bu kitapta ileri sürülen tez bakımından önemlidir. Devlet yalnızca Güneydoğu'daki halkı değil tüm halkı uygarlaştırmak istiyordu. Mayıs 1925'te muhalefetteki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, programında dini duygulara saygı gösterilmesi gerektiği ifadesi yer aldığı gerekçesiyle kapatıldı. Eğitim de tümüyle laikleştirildi ve din eğitimini devlet üstlendi. Atatürk, 1925 Şeyh Said İsyanı'ndan sonra şu retorik soruyu soruyordu: "*Uygar bir ulus, kendisini, şeyhler, dedeler, seyitler, çelebiler, babalar ve emirler sürüsünün istediği şekilde yönetmesine göz yumabilir mi?*"

Nicole Watts'ın ileri sürdüğü gibi, Ankara'nın güneydeki ve özellikle Dersim bölgesindeki aşiret reislerini yola gelmesi güç fitnecilerden başka bir şey gibi görmemesi nedeniyle, 1934 İskân Kanunu'yla onları aşiretleriyle birlikte başka bölgelere yerleştirme politikası izledi. Kürt sorununu inceleyen araştırmacılardan biri olan Watts, bu politikayı bir asimilasyon politikası olarak değerlendirir. 1934 İskân Kanunu ve bu yasanın uygulama biçimi hakkında bu görüşü öne süren yalnızca Watts değildi. Aynı görüşü paylaşan pek çok araştırmacı daha vardır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye, bugünkü sınırları içinde yaşayan nüfusunun yüzde 30'unu kaybetmiş, dolayısıyla bu sınırlar içinde kalan nüfusun üretim kapasitesi büyük ölçüde azalmıştı. Böylece, İskân Kanunu'nun amaçlarından bir tanesi, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli toprak kaybetmesi sonucu Türkiye'ye dalgalar halinde gelen göçmenler ile sığınmacıları, bu göçmenler ve sığınmacılar ile yerli halkın yeteneklerini ve becerilerini sosyoekonomik bakımdan birbirini tamamlayacak, böylece genel olarak toplumun niteliğini daha da artıracak şekilde yeniden iskâna tabi tutmaktı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, toprak sorunları da hükümetleri düşündürmüştü. Uzun süren savaşlar nedeniyle, ekilebilir araziler kullanılamamış, işlenmiş arazilerin büyük bir kısmı yağmalmış ve kamu arazileri sahihsiz kalmıştı. Dolayısıyla, İskân Kanunu'nun bir başka amacı, topraksız halkı toprağın bol ve verimli olduğu bölgelere taşımaktı. Yasa, bu nedenle devleti, çeşitli gruplara ayrılmış halka toprak sağlamaya zorunlu kıldı: (1) başka ülkelerden gelen göçmenlere, (2) sığınmacılara, (3) Türkiye'de yeniden yerleştirilenlere ve (4) vergilerini ödemiş, askerlik yapmış ve Kurtuluş Savaşı'na katılmış olanlara toprak sağlayacaktı.

Devlete bağlılık çağdaşlığın önemli bir göstergesi olarak algılandığından, halkın şeyhlerle ve ağalarla bağlarını kesmesi zorunlu görülüyordu. Ayrıca, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, devletin önceliklerinden bir tanesi, vatandaşlarının ortak bir dil, tarihsel ilişkiler, kültürel bağlar, ortak duygular ve ülkülerle birbirleriyle bütünleşeceği bir ulus yaratmaktı. Bu nedenle, halk yeniden iskân edildiğinde şeyhler ve ağalar, kendilerine yakın aşiret üyeleriyle birlikte nakledilmedi. Yalnızca anne, baba ve evlenmemiş çocuklar birlikte götürüldüler.

İskân Kanunu'nun çıkarılmasının başka bir nedeni de göçebelere uzun süreden beri devlete yarattığı sorunlardı. Göçebelere belirli bir toprağa bağlamadan ve onlarda vatandaşlık duygusunu geliştirmeden sosyoekonomik yönden üretken hale getirmek, böylece yaratabilecekleri işgücünden yararlanmak mümkün değildi. Bu yüzden, yasa bir süreden beri işlenmemiş toprakları göçebelere vermeyi amaçladı.

Ulusal güvenlik, yasanın çıkmasında rol oynayan başka bir etmendi. İlk yeniden iskân, Şeyh Said İsyanı'nın ardından geldi. İsyan başarıyla bastırıldıktan sonra, devlet, güvenlik amacıyla yapılan yeniden iskâna son verdi. İsyanlar yeniden

başladığında yeniden iskâna da başlandı. Bu dönemlerde, çatışma bölgelerine olağanüstü yetkilerle donatılmış memurlar gönderildi; bu memurlara, halkı devlete karşı bir kez daha isyana kıskırtma olasılığı olduğu görülenleri başka yerlere gönderme yetkisi verildi.

Yinelemek gerekirse, İskân Kanunu, değişik unsurlardan *etnik bir topluluk* oluşturmak değil, entegre bir *ulus* oluşturmak amacıyla çıkarılmıştı.

Amaç, dili, düşüncesi, kültürü ve ülküsü aynı yurttaşlara sahip olmaktı. Fakat bu yeni ulusa, farklı unsurları *asimile* ederek değil, *entegre* ederek ulaşılabilecekti. ... Yasa ülkede "kültür birliği" ("*vahdet-i hars*") sağlayacaktı.

Yasa, pek çok kişinin yaşamını kolaylaştırmıştı, bu nedenle toplumun pek çok kesimi tarafından onaylanmıştı. Gene de kamuoyunun ve/ya da aşiret reislerinin onaylamadığı yasa hükümleri değiştirildi. Örneğin, isyana kıskırtma olasılığı olan kişileri başka bölgelere yerleştirerek etkisiz kılma çabalarının uygulamada bazı sorunlar yarattığının görülmesi üzerine bu kimselerin kendi köylerinde/kasabalarında denetim altında tutulmasına karar verildi. Bundan başka, (1) aşiret reislerinin, aşiret halkını kontrol yetkisini ellerinden alma ve (2) Türkçe konuşmayanları başka bölgelere taşımama politikalarından da vazgeçildi.

Yasanın gereği olarak, başlangıçta yaklaşık 500 şeyh ve ağanın Türkiye'nin batısına taşındığı doğrudur. Amaç, onların topraklarının köylüler arasında dağıtılmasıydı. Fakat 1942 yılı geldiğinde bütün şeyhler ve ağalar memleketlerine geri gönderilmiş ve toprakları kendilerine geri verilmişti. Bu kolaylıkla yapılabilecekti, çünkü Kars ili dışında, sürgüne gönderilen şeyhlerin ve ağaların topraklarına yerleştirilen köylülere buraların tapuları verilmemişti. Bu nedenle, yasa ve uygulama biçimi, o yıllarda hiç eleştirilmemiştir; eleştiriler daha sonraki yıllarda yapılmıştır.

Doğu'ya hizmet götürmede etkin kamu yönetimi

Doğu'ya hizmet götürme fazla başarılı olamadı. Devletin, "sorunlu" bölgelere elinden geldiğince fazla hizmet göndermek için yaptığı iyi niyetli çabalara karşın, gerçekleştirilebilenler gerekli olanın çok gerisinde kaldı. Bunun başlıca nedeni, devletin, planladıklarını yapmaya yetecek kaynaklarının bulunmamasıydı. Nitekim devletin, aşiretler arasında süregelen düşmanlıkları, kan davalarını ve çıkar çatışmalarını kullanarak, çeşitli aşiretleri birbirine düşürerek kendisine yarar sağlamaya çalışmasının arkasındaki temel nedenin de bu olduğu öne sürülmüştür.

Yukarıda değinildiği gibi, 1984–1999 döneminde, mümkün olduğunca çok kaynak Güneydoğu'ya akıtılmaya devam etti; Güneydoğu'ya ayrılan kaynak diğer bölgelere ayrıldandan daha fazlaydı. Fakat bu kaynağın büyük bir kısmı devlet hazinesinden sağlanıyordu, çünkü hem bölgede altyapı çok eksikti, hem de PKK kendisini desteklemeyenlerin canına ve malına karşı büyük tehlike oluşturuyordu. Bu nedenle, özel sektör Güneydoğu'ya yatırım yapmaya istekli değildi. Eğer Güneydoğu'ya daha fazla kaynak akıtılabilseydi, bölge sosyoekonomik yönden daha fazla gelişebilir ve PKK'nın, halk arasında devletin Güneydoğu'yu kalkındırmayacağını yayararak onları kendi amacı doğrultusunda harekete geçirme çabalarının önüne set çekilebilirdi.

Kürtlere karşı bağışlayıcı tutumun sürdürülmesi

Ankara'nın soruna böyle yaklaşmasının nedenleri vardı. Kasım 1920'de Koçgiri İsyanı'nın çıkmasından hemen sonra Zara eşrafı Ankara'ya haber göndererek isyanı büyük bir üzüntüyle karşıladıklarını asileri hükümet kuvvetlerine teslim etmeye hazır olduklarını bildirmişti. Mart 1921'de isyanın elebaşlarından biri olan Haydar Bey, aşireti için koşulsuz af istemiş ve gene eski görevi olan Umraniye nahiye müdürlüğüne getirilmişti. İşte bu nedenlerle, 1920'lerin başlarında ilk isyanlar çıktığı zaman Ankara asilere bir "nasihat heyeti" göndermişti.

Daha az zor dönemlerde, devlet asilere karşı daha da yumuşak davrandı. Örneğin, 1928 yılının ilk aylarında Ankara'nın Kürtlere karşı politikasının görece hayli yumuşadığı görülebilir. O dönemde İbrahim Tali, Doğu illerine genel vali olarak atanmıştı. Tali, hemen kısmi bir af çıkardı. O yılın nisan ayında, bir şekilde ayaklanmaya karıştığı için batıya sürgün edilmiş pek çok Kürt'ün doğuya, memleketine geri dönmesine izin verildi. İki ay sonra, Meclis'in çıkardığı bir af yasası sayesinde asilerin liderlerinin pek çoğu da memleketlerine geri dönebildi. Bunların arasında Şeyh Said'in kardeşleri ve oğullarından ikisi de vardı. Ayrıca, İbrahim Tali yol yapımı programına başladı ve Ankara'ya da Kürt şeyhleri ile ağalarının arazilerinin yeniden halka dağıtılmasını önerdi. Her ne kadar uygulamada pek çok aksaklık olsa da, Haziran 1929'da çıkanları bir yasayla aşiret reislerinin topraklarının köylülere verilmesi amacıyla parçalara bölünmesi mümkün kılındı.

Paralel politikalar ve uygulamalar Bölgedeki devlet memurları

Burada kaydedilmesi gereken önemli husus, Güneydoğu'da görev yapan devlet memurlarının hepsinin, Ankara'nın Kürtlere karşı benimsediği ılımlı politikaları izlemediğidir. Bölgedeki memurlar genellikle Kürtlere sürekli olarak acımasız davranma eğilimi gösterdiler. Bu durumun başlıca üç nedeni olduğu söylenebilir, bu nedenlerin hiçbiri etnik değildir. İlki, genel olarak, Ankara ile Güneydoğu'dakiler de dahil olmak üzere yerel yönetimler arasında iletişim yeterli değildir. İkincisi, memurların Ankara'dan alabildikleri direktifler ile bölgedeki subayların halka karşı davranışları arasında önemli bir farklılık vardı, bu farklılığın memurların gözünden kaçması olanaksızdı. Üçüncüsü, Cumhuriyet dönemi boyunca

memurlar halka hep tepeden baktılar. Kürtlere karşı daha da küçümseyici bir tavır takınmış olmaları muhtemeldir, çünkü Ankara'dan aldıkları uyarılar, hepsini olmasa bile bazı memurları Kürtlerin "uygarlaşmamış" olduğu ve ılımlı davranılmayı hak etmedikleri düşüncesine sevk etmiş olmalıydı.

1930'ların başında, dönemin iktisat bakanı Celal Bayar, "Doğu'daki rahatsızlıkları" devletin de sorumlu olduğunu kabul etmiş, bölgedeki devlet görevlilerinin, kendilerinden orada hangi politikayı uygulamaları beklendiği hakkında belirli bir görüşleri olmadığını kaydetmişti. Bu nedenle bölgedeki memurların Kürtlere karşı ayrımcılık yaptığını belirtti. Bayar, bu bağlamda, bazı vatandaşların eğitimden yoksun olduklarına ya da Kürt oldukları için devlet görevlerinde çalıştırılmadıklarına dikkat çekti. 1937 yılında, İnönü Meclis'te güvenlik kuvvetlerinin Kürtlere davranışları nedeniyle özür dilemişti: "*Bilerek bilmeyerek, muhalefet yoluna sapıp kanunun şiddetli tedibatına (uslandırılmalarına) maruz kalmış olarak hayatlarını kaybedenler hakkında da BMM'nin teessürlerini (üzüntülerini ifade ediyorum.*" 1989 yılında, Başbakan Turgut Özal, geçmişte gereksiz yere uygulanan baskı politikalarının bir hata olduğunu söylemişti. 1993 yılında, Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Tansu Çiller ile Sosyal demokrat Halkçı Parti Genel Başkanı Erdal İnönü'nün yaptıkları koalisyon protokolünde, terörle mücadelenin süreceği, *fakat* insan haklarına saygı gösterilmesi gerektiği yazılmıştı.

Askerler

Askerler de memurlar gibi, isyanlara katılan ya da katıldıkları sanılan Kürtlere genellikle sert davranmışlardı. ... Mareşal Çakmak'ın etnik kaynaklı başka görüşleri de vardı: Kürt soyundan gelen subay görmek istemiyordu; ayrıca, bedeninin herhangi bir yerinde belirli bir tür çıban olanların orduya alınmaması kuralını getirmişti; o dönemde bu tür çıbanın Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan insanlar arasında yaygın olduğuna inanılırdı. O dönemde, hükümetin etnik nedenlere dayanmayan politikalarından ziyade Mareşal Çakmak'ın "ırkçı ve kışkırtıcı (provokatif) politikalarının ve görüşlerinin" çoğu kez üstün geldiği belirtilmiştir.

Askerler, 1984–1999 yılları arasında da bir süre ılımlı olmaktan çok şahin gibi davranmayı sürdürdü ve PKK'yı yok etmek için çoğu zaman bir hayli sert önlemlere başvurdu. 1990 yılında, Sosyal-demokrat Halkçı Parti (SHP) yukarıda sözü edilen uzun raporunda, Güneydoğu'da ordunun kullandığı yöntemlerle yaratılan gerilimi azaltmayı önerdi. Ertesi yıl, yukarıda kaydedildiği gibi, Başbakan Demirel Türkiye'nin Kürt realitesini tanıdığını duyurdu. Bu girişimlerin ikisinin de Güneydoğu'daki devlet-Kürt ilişkisine kayda değer bir etkisi olmadı. Çünkü askerlere göre, PKK'yı tamamen etkisizleştirmeden önce Kürt meselesi hakkında yapılacak herhangi bir uzlaşma ordunun morali üzerinde olumsuz etki yapardı. Öte taraftan askerler, Güneydoğu'daki anlaşmazlığın çözülmesinin ancak PKK kayıtsız şartsız teslim olduktan sonra gerçekleştirilecek sosyoekonomik önlemlere bağlı olduğu görüşünü taşıyorlardı. Kürtleri açıkça tanıyan bir başka siyasi lider, Demirel'in 1993 yılında cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından başbakan olan Tansu Çiller'di. Çiller de vatandaşların etnik, kültürel ve dilsel kimlikleri hakkında özgürce konuşmalarını engelleyen yasakların kaldırılması gerektiğinden söz etmişti. Fakat askerler de bu konuda ısrar etmemesi için Çiller'i ikna etti, o da projeyi rafa kaldırdı. Çiller, bundan başka, ordunun üst komuta kademesine, Güneydoğu sorununu kendi uygun gördükleri gibi çözmeleri için tam yetki verdi.

8. Sonuç

Genel özet

Osmanlılar, Kürtlere (ve diğer unsurlara) karşı zorla asimilasyon politikası izlememişlerdir. Osmanlılar aksine, özellikle sarp dağlarda yerleşmiş Kürt aşiretler için, özel bir "mümkün olduğunca güçlendir, birleştir ve kendi kendilerini yönetmelerini sağla" politikası benimsemiştir. Zaten Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinin önünde de güçlü aşiret bağları ve benzer türde çeşitli engeller bulunmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda tek tük ortaya çıkan Kürt ayaklanmaları, etnik bir temele dayanmamış, Müslüman ve geleneksel toplumda "Batı'nın endişe verici boyutlara gelen yayılması" sosyoekonomik koşullardan yakınma, yerel Osmanlı yönetiminin kendilerine karşı olumsuz tutumu ve özellikle devletin uç vermeye başlayan merkezileştirme politikası gibi etnik olmayan etmenlerden kaynaklanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, laikliğin devletin temel niteliklerinden biri olarak kabul edilmesi ve İslamiyet'in Müslüman vatandaşların kültür yapısının önemli bir boyutu olarak yerini koruması nedenleriyle, giderek kültürel milliyetçilikten vatandaşlığa dayalı milliyetçilik anlayışına geçildi. Daha sonraki on yıllarda ise uygulamada da kültürel milliyetçilik anlayışı giderek terk edildi.

Kültürel milliyetçilik, etnik Türklerle birlikte Kürtler dahil diğer etnik Müslüman vatandaşları da kapsayıcı bir milliyetçilikti. Vatandaşlığa dayalı milliyetçilik ise ayrıca gayrimüslim vatandaşları da kapsamına alan bir milliyetçilikti.

Devletin gündeminde zorla asimilasyon olmadığı için, "Türk" sözcüğü sıfat olarak kullanılmadı; ortak bir kültürü paylaşan ve/ya da kendilerini Türkiye vatandaşı olarak gören bütün etnik ve/ya da dini toplulukların ortak birincil kimliğini gösteren genel (jenerik) bir ad olarak tanıtıldı. Aynı şekilde, genel kanının aksine, Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Kuramı ve hatta Turancılık gibi projelerin de etnik temelleri yoktu. "Tez" ve "kuram" içe dönük ve kapsayıcı projelerdi; insanların özgüvenlerini yeniden kazanmalarını ve ulusal bilinç sahibi olmalarını sağlamak amacıyla geliştirilmişti. Zaten

çok geçmeden, önde gelen devlet adamları, Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Kuramı hakkındaki görüşlerini değiştirdiler. Bu devlet adamları, Turancılığı hiçbir zaman desteklemediler.

Devlet şu önlemleri almaya çalışmıştır: (1) Hukukun ve düzenin korunması. Bu husus bazen hukuk ve düzen her zaman gerektiği için, bazen de, özellikle 1984–1999 döneminde, Güneydoğu'da sosyoekonomik önlemlerin etkin bir şekilde alınabilmesi için önemli görülmüştür. (2) Kürtlerin ikincil kimliklerinin birincil, genel anlamda (jenerik) "Türk" kimliğinin yerini almasını önlemek için ikincil kimliği göz ardı etme politikası. 1990'lardan itibaren bu politikaya son verilmiştir. (3) Çağdaş (merkezi) bir devlet yönetiminin kurulması, böylece Kürtlerin şeyhlerin ve ağaların yerine devlete bağlı olması; cumhuriyetçi ulusal kimliğin aşiret kimliğinin yerini alması öngörülmüştür. (4) Kürtlerin "çağdaşlaştırılmaları". Böylece ayaklanmayacakları, hatta sosyoekonomik ve siyasi yaşamla bütünleşebilecekleri düşünülmüştür. (5) Güneydoğu'ya daha iyi hizmet sunabilmek için etkili bir kamu yönetimi kurulması.

Kürt meselesinin çözümünde asker daima ön plandaydı. 1925- 1938 isyanlar döneminde asker, bölgede sivillere oranla daha etkin rol oynadı. 1984–1999 ayrılıkçı hareketler döneminde asker, hem Ankara'da hem de bölgede son sözü söyledi. Öte taraftan 1960'lardan sonra, özellikle 1990'lardan itibaren asker, Kürtlerin zorla sindirilmesinin yanı sıra sosyoekonomik önlemlerin de alınması gerektiğini telaffuz etmeye başladı. Bu gelişme, Avrupa Birliği etmeninin de etkisiyle Kürtlere bazı toplumsal hakların verilmesini hızlandırdı.

Bazı kuramsal gözlemler

Kürtler ile Türkler arasında yüzyıllardır süregelen bir kültürel etkileşim sürecinin devam etmesi nedeniyle Türkiye'de devlet, zor kullanarak asimilasyon politikasını benimsememesinin yanı sıra cumhurbaşkanlığı, başbakanlık ve benzeri üst düzey siyasal mevkilerin paylaşımı (consociation) federalizm ya da yerel düzeyde özerklik gibi siyasal *uyumlaştırma* (accommodation) politikalarını da gündeme getirmedir.

Türkiye'de devlet, 1990'lardan itibaren Kürtlere *kültürel haklar* tanımaya başladı; ancak anadilde eğitim gibi grup hakları tanımadı. Devletin Kürtlere kültürel haklar tanımada, Kürtlerin bu çizgide isteklerinden çok, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) tam üye olma çabaları, dolayısıyla AB mevzuatına uyma zorunluluğu önemli rol oynadı. Devletin Kürtlere grup hakkı tanıma konusundaki isteksizliğinin nedeni, grup haklarının Kürtlerin etnik ikincil kimliklerinin etnik birincil kimliklere dönüşürebileceği endişesiydi. Daha önce değinildiği gibi, devlet aynı kaygıyla uzunca bir süre Kürtlerin ikincil haklarını göz ardı etme politikasını benimsemişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yalnızca *millet* örgütlenmesi çerçevesinde din, eğitim gibi alanlarda içişlerinde özerklik tanınan gayrimüslimlere grup hakları verilmişti. 1923 yılında Cumhuriyet'in kurulmasından sonra aynı gayrimüslimler "azınlık" olarak kabul edildiği için gene kendilerine benzer grup hakları tanınmıştı. Devlet, Kürtleri ve Türk etnik kökenli olmayan diğer Müslüman toplulukları ise "birinci sınıf vatandaş" olarak düşünmüştü ve bu yüzden onlara bu tür özel haklar verilmemişti. Kürtlere ve benzer Türk etnik kökenli olmayan Müslüman vatandaşlara grup hakları verilmesi, "azınlık" olmayan bu topluluklara karşı ayrımcılık yapmak anlamına gelecekti.

Cumhuriyet Türkiye'si, kendisini toplumun üstünde gören jakobenist bir devlet yapısına sahip olmuştur. Faruk Birtek'in belirttiği gibi, geleneksel olarak Türkiye'de devlet, toplumu dönüştürmek ya da toplumu siyasal hayata katmak yerine kendisi ile toplum arasında bir mesafe koymuş ve kendisine özgü misyonunu, evrenselliğin (universalism) öncüsü ve koruyucusu olarak belirlemiştir.

Burada şu soru gündeme getirilebilir: Türkiye'de gayrimüslimler "azınlık" ise, yani onlara dine dayalı ayrımcılık yapılıyorsa, din etnisitenin bir boyutu olduğuna göre, Cumhuriyet milliyetçiliğinin etnik değil de, kültürel milliyetçilik ve vatandaşlığa dayalı milliyetçilik olarak ortaya çıktığı nasıl ileri sürülebilir? Türkiye'de gayrimüslim vatandaşlar iki ayrı perspektiften azınlık olarak görülmektedir. 1924'te Batılı devletler ile Türkiye arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda Türkiye'nin görüşü, ülkede etnik azınlık olmadığı, dini azınlık olduğu ve azınlığın sayılara indirgenmemesiydi. Bu görüş kabul gördü ve Lozan Antlaşması'na göre Türkiye'de yalnızca gayrimüslimler azınlık olarak kabul edildi. Doğal olarak, Türkiye'de devlet bu hukuki ölçüte göre gayrimüslim vatandaşlarını azınlık olarak kabul etmektedir.

Son çözümlemede Cumhuriyet'in ilk yıllarında gözlenen "ulus devletten" çok "devlet ulustu"; bu devlet ulus, bütün bireylerini çağdaşlaştırmayı; bütün etnik gruplara adil ve eşit davranarak onların Ankara'ya bağlılıklarını sağlamayı varoluşsal misyonu olarak gören bir devletti. Bu koşullar altında, Türkiye'de ulus kurma süreci, bir etnik grubu diğerlerinin zararına olacak şekilde üstün gruba dönüştürmek olarak şekillenmedi. Cumhuriyetin kurucuları, ulusun tüm bireylerini (Türk'ü, Kürt'ü ve diğerlerini) çağdaşlaştırma projesine odaklandılar; yeni cumhuriyetin hedefini, "çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak ve onu geçmek" olarak belirlediler.

Türkiye'nin Kürt sorununun karşılaştırmalı olarak incelenmesinde, S. N. Eisenstadt'ın terimleriyle, Türkiye'nin emperyal-feodal ya da patrimonial rejim geleneğine değil emperyal-bürokratik rejim geleneğine sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Türkiye'de geleneksel olarak, emperyal-feodal rejim örneğinde olduğu gibi, yönetici zümre toplum tarafından denetlenmedi, aksine yönetici zümre toplumdaki bağımsız hareket etti ve topluma kendi tercihlerini

dayattı. Öte taraftan, bu durumun sonucu olarak, Türkiye'de patrimonyal rejim geleneğine sahip ülkelerde olduğu gibi, yönetici zümre, toplumun her türlü talebinin tutsağı olmadı. Türkiye'de yönetici zümrenin bu iki özelliği, o ülkede etnik temele dayanmayan bir devletin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. İstediklerini devlete dayatabilecek etnik bir topluluğun olmaması dolayısıyla devlet kendini etnik politikalar izlemek zorunda hissetmemiştir.